

ΚΟΛΙΟΥΣΗ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

**ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**

ΚΟΛΙΟΥΣΗ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

**«ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΣΤΗΝ
ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗ»**

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΜΑΡΑΓΔΑ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

ΚΟΛΙΟΥΣΗ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

«ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΣΤΗΝ
ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

που υποβλήθηκε στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
της Σχολής Επιστημών της Αγωγής
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Εξεταστική επιτροπή:

Καρπόζηλου Μάρθα, Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής
Εκπαίδευσης, Σχολής Επιστημών της Αγωγής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Καψάλης Γεώργιος, Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής
Εκπαίδευσης, Σχολής Επιστημών της Αγωγής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Παπαδοπούλου Σμαράγδα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παιδαγωγικού
Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, Σχολής Επιστημών της Αγωγής
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τα όρια ενός ανθρώπου καθορίζονται

από τα όρια της γλώσσας του.

Ludwig Wittgenstein, 1889-1951,

Αυστριακός φιλόσοφος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	8
Ευχαριστίες.....	10
Πρόλογος.....	11
Εισαγωγή.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Μεθοδολογία της έρευνας.....	15
1.1. Το είδος της έρευνας.....	16
1.2. Γενικές παραδοχές - στόχοι – ερευνητικές υποθέσεις.....	18
1.3. Αναγκαιότητα και χρησιμότητα της έρευνας.....	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η λεκτική και η μη λεκτική επικοινωνία.....	21
2.1. Η επικοινωνία.....	22
2.1.1. Επίπεδα επικοινωνίας.....	23
2.1.2. Λειτουργίες της επικοινωνίας.....	24
2.1.3. Τα στοιχεία της επικοινωνίας.....	26
2.2. Η λεκτική επικοινωνία.....	28
2.2.1. Γλώσσα και νόηση.....	30
2.2.2. Γλώσσα, νόηση και κίνηση.....	32
2.2.3. Η λεκτική επικοινωνία στο σχολείο.....	33
2.3. Η μη λεκτική επικοινωνία.....	36

2.3.1. Ιστορική ανασκόπηση της μη λεκτικής επικοινωνίας.	38
2.3.2. Παράγοντες καθορισμού της μη λεκτικής επικοινωνίας.	40
2.3.3. Η μη λεκτική επικοινωνία στο σχολείο.	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γλώσσας του σώματος.	46
3.1. Γλώσσα του σώματος και πολιτισμικές διαφορές.	47
3.2. Γλώσσα του σώματος και πολιτισμικές ομοιότητες.	49
3.3. Η νοηματική γλώσσα.	52
3.4. Διαφορές των δύο φύλων.	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Γλώσσα του σώματος και ενήλικες.	56
4.1. Τα στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας.	57
4.1.1. Οι σωματικές κινήσεις.	57
4.1.2. Η παραγλώσσα.	66
4.1.3. Το άγγιγμα.	68
4.1.4. Το ντύσιμο, τα στολίδια και τα αρώματα.	69
4.1.5. Η θέση στην οποία κάθεται κανείς.	70
4.1.6. Η χρήση του χρόνου και οι συνθήκες επικοινωνίας.	72
4.2. Οι χειρονομίες που φανερώνουν το ψέμα.	74
4.3. Η ερωτική γλώσσα του σώματος.	76
4.4. Τα χαρακτηριστικά της σωστής γλώσσας του σώματος.	79

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Γλώσσα του σώματος και παιδιά.	81
5.1. Η παιδική έκφραση.	82
5.2. Η γλώσσα του σώματος των παιδιών.	84
5.3. Η διδασκαλία ως επικοινωνιακό γεγονός.	91
5.3.1. Η ψυχολογία της μη λεκτικής επικοινωνίας στο σχολείο.	92
5.3.2. Η μη λεκτική συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και του μαθητή.	95
Συμπεράσματα.	98
Επίλογος.	101
Παράρτημα.	102
Βιβλιογραφία.	104

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν δύο διαφορετικές, αλλά ταυτόχρονα και αλληλοεξαρτώμενες γλώσσες για την επίτευξη της πολύπλοκης διαδικασίας της επικοινωνίας. Η πρώτη είναι ο προφορικός και ο γραπτός λόγος, που χρησιμοποιείται για την ανταλλαγή πληροφοριών και γεγονότων. Η δεύτερη είναι η γλώσσα του σώματος, που συχνά χρησιμοποιείται ασυνείδητα και εκφράζει τα συναισθήματα, τις στάσεις και την προσωπικότητα του κάθε ατόμου.

Οι άνθρωποι επικοινωνούν το ίδιο αποτελεσματικά με το πρόσωπο, τα χέρια, τη στάση του σώματός τους όσο και με την ομιλία. Υπάρχουν πολλές και διαφορετικές εκφράσεις και κινήσεις με τις οποίες κάποιος μπορεί να εκφραστεί με μη λεκτικό τρόπο. Πολλές από αυτές είναι σαφέστερες και έχουν μία και μόνο σημασία, ενώ άλλες είναι ασαφείς και απαιτείται η γνώση στοιχειωδών μη λεκτικών κανόνων για να αποκωδικοποιηθούν. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να κάνει γνωστές όλες τις εκφάνσεις της μη λεκτικής επικοινωνίας στις διάφορες εκδηλώσεις της ζωής των ενηλίκων και των παιδιών, ώστε η επικοινωνία να γίνεται με πιο αποτελεσματικό τρόπο και να μην παρερμηνεύεται, αλλά και να αναδειχθεί η σπουδαιότητα της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά: επικοινωνία, μη λεκτική επικοινωνία, γλώσσα του σώματος, επικοινωνιακή διαδικασία, εκφράσεις του προσώπου, ενδυμασία, χαμόγελο, βλεμματική επαφή, άγγιγμα, στάση του σώματος, διδασκαλία, εκπαιδευτικός, μαθητής

ABSTRACT

People use two different but interdependent languages simultaneously to achieve the complex process of communication. The first is the spoken and the written word, which is used to exchange information and events. The second is the body language, often used unconsciously and expresses feelings, attitudes and personality of each individual.

People communicate as effectively as the face, hands, their posture and with speech. There are many different expressions and movements with which someone can be expressed in nonverbal way. Many are very clear and have one value only, while others are vague and require knowledge of elementary nonverbal rules to decode. This study attempts to make known all aspects of non-verbal communication in the various events of life of adults and children, so communication to be made more efficiently and not misunderstood, but also to highlight the importance of non-verbal communication.

Keywords: *communication, nonverbal communication, body language, communication process, facial expressions, clothing, smile, eye contact, touch, posture, teaching, teacher, student*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ολοκλήρωση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας δεν οφείλεται μόνο στη συστηματική μελέτη και εργασία της ερευνήτριας, αλλά και σε όσους συνέβαλαν με οποιοδήποτε τρόπο προς την κατεύθυνση αυτή με τη συμπαράστασή τους και τη βοήθειά τους.

Αρχικά, αισθάνομαι την υποχρέωση και την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτρια, κ. Σμαράγδα Παπαδοπούλου, για τη στήριξη, τη βοήθεια και το χρόνο, που αφιέρωσε στην παρούσα εργασία.

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου για την ψυχολογική υποστήριξη, που μου προσέφερε στη δύσκολη και χρονοβόρα αυτή προσπάθεια.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2015

ΚΟΛΙΟΥΣΗ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μέχρι τη δεκαετία του 1960 η γλώσσα του σώματος αποτελούσε ένα πεδίο χαμηλού έως ανύπαρκτου ενδιαφέροντος μελέτης και έρευνας. Συστηματικές προσπάθειες προσέγγισης και έρευνας του πεδίου αυτού άρχισαν να λαμβάνουν χώρα μετά το 1960, όταν και άρχισαν να δημοσιεύονται βιβλία σχετικά με το θέμα. Ωστόσο, ακόμα και σήμερα οι περισσότεροι άνθρωποι πιστεύουν πως η κυριότερη μορφή επικοινωνίας είναι η λεκτική (προφορικός και γραπτός λόγος), λόγω του ότι αποτελεί τον πλέον συνηθισμένο τρόπο επικοινωνίας.

Την παραπάνω πεποίθηση έρχονται να διαψεύσουν έρευνες, οι οποίες αποδεικνύουν ότι η συνολική εντύπωση ενός μηνύματος είναι 55% μη λεκτική (χειρονομίες, εκφράσεις του προσώπου, στάσεις του σώματος, παραγλώσσα κ.τ.λ.), 38% φωνητική (π.χ. ο τόνος της φωνής) και μόλις 7% λεκτική (μόνο λέξεις). Από αυτό καταλαβαίνει κανείς τη σπουδαιότητα της γλώσσας του σώματος στην επικοινωνία μεταξύ των ατόμων με κοινό ή μη γλωσσικό κώδικα.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει όλες τις πτυχές της μη λεκτικής επικοινωνίας και να τονίσει τη σπουδαιότητα της γλώσσας του σώματος, η οποία επηρεάζει τις διαπροσωπικές σχέσεις τόσο των ενηλίκων όσο και των παιδιών και δη του εκπαιδευτικού με τους μαθητές του. Αποτελεί κοινό τόπο ότι η γλώσσα του σώματος καθορίζει τις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων και αντιπροσωπεύει την κουλτούρα και την ταυτότητά τους.

Σκοπός της προσπάθειας αυτής είναι να γίνει το παρόν εγχειρίδιο χρήσιμο σε όσους επιθυμούν να καταστήσουν την επικοινωνία τους με τους άλλους ανθρώπους πιο αποτελεσματική και κατανοητή, αλλά και σε όλους τους λειτουργούς της παιδαγωγικής πράξης, οι οποίοι δεν είναι μόνο διδάσκαλοι, αλλά και παιδαγωγοί, σε όσους ενδιαφέρονται να επικοινωνήσουν ουσιαστικά και πραγματικά με τους μαθητές τους και να τους κοινωνικοποιήσουν με ένα σωστό και ολοκληρωμένο τρόπο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η καλή επικοινωνία είναι το θεμέλιο των επιτυχημένων σχέσεων, τόσο σε προσωπικό όσο και σε διαπροσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο. Η επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων είναι κάτι πολύ περισσότερο από τα λόγια και δεν είναι λίγοι αυτοί, που υποστηρίζουν ότι το μεγαλύτερο μέρος της επικοινωνίας μας είναι μη λεκτική. Ως μη λεκτική επικοινωνία ορίζουμε τη μετάδοση μηνυμάτων μέσω των κινήσεων μας, του τόνου της φωνής μας, των χειρονομιών μας, της ενδυμασίας μας. Η στάση, η θέση και η κίνηση ενός ατόμου, συχνά μας φανερώνουν περισσότερα από αυτά που λέει το ίδιο το άτομο λεκτικά. Όταν επικοινωνούμε με τους γύρω μας, είμαστε σε μία συνεχή διαδικασία μετάδοσης και λήψης μη λεκτικών μηνυμάτων. Οι χειρονομίες που κάνουμε, ο τρόπος που καθόμαστε, το πόσο δυνατά μιλάμε, το πόσο κοντά βρισκόμαστε στο συνομιλητή μας και το πόση βλεμματική επαφή έχουμε με αυτόν, στέλνουν ισχυρά μηνύματα στο πρόσωπο με το οποίο επικοινωνούμε.

Η μελέτη της επικοινωνίας και ειδικά της μη λεκτικής επικοινωνίας αποτελεί σήμερα ένα από τα πιο επίκαιρα και ενδιαφέροντα επιστημονικά πεδία. Διάφοροι κλάδοι, όπως η Ανθρωπολογία, η Κοινωνιολογία, η Παιδαγωγική και η Ψυχολογία ασχολούνται εντατικά με τις διαφορετικές προσεγγίσεις και λειτουργίες της μη λεκτικής επικοινωνίας σε διαφορετικά περιβάλλοντα και διαφορετικούς πολιτισμούς.

Πολλοί θεωρούν ότι όταν γίνεται λόγος για τη μη λεκτική επικοινωνία εννοείται ουσιαστικά η γλώσσα του σώματος, δηλαδή οι χειρονομίες, οι κινήσεις ή οι εκφράσεις του προσώπου. Όμως, η μη λεκτική επικοινωνία δεν εκφράζεται μόνο με το σώμα, αλλά και με άλλα στοιχεία, που χαρακτηρίζουν έναν άνθρωπο μίας ορισμένης κοινωνίας, όπως είναι η ένδυση, τα κοσμήματα και κάθε άλλο αντικείμενο, που σχετίζεται με την ηλικία, το φύλο ή την κοινωνική θέση ενός συγκεκριμένου ατόμου. Επίσης, μη λεκτική επικοινωνία είναι τα θρησκευτικά σύμβολα (σταυρός, μαντίλα κ.τ.λ.) ή τα έργα τέχνης, καθώς μέσω αυτών εκφράζονται κομμάτια της ταυτότητας του ατόμου.

Η μη λεκτική επικοινωνία εξυπηρετεί διάφορους σκοπούς. Μας δίνει πληροφορίες για τα συναισθήματα (π.χ. συμπάθεια μέσω του αγγίγματος), τις προθέσεις του ομιλητή (π.χ. επιθετικότητα, απειλητικές χειρονομίες), την εδραίωση της κυριαρχίας ή του ελέγχου, την οικειότητα (π.χ. μέσω της αμοιβαίας βλεμματικής επαφής), διευκολύνει την επικοινωνία μεταξύ ομιλητή και ακροατή, ρυθμίζει τις αλληλεπιδράσεις, διευκολύνει την εκπλήρωση στόχων κ.α. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο το γεγονός ότι με τη γλώσσα του σώματος τα άτομα μπορούν να μεταδώσουν όλα όσα θα μπορούσαμε να εκφράσουμε με τη λεκτική επικοινωνία.

Ο τομέας της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι ιδιαίτερα ευρύς και περιλαμβάνει στοιχεία, τα οποία δεν αναφέρονται μόνο στην εκφραστική δυναμική του σώματος (στάση του σώματος, κίνηση της κεφαλής, έκφραση του προσώπου, χειρονομίες), αλλά και στα παραγλωσσικά στοιχεία της φωνής ή μη λεκτικά στοιχεία του λόγου (ένταση της φωνής, ταχύτητα του λόγου), καθώς και στη γενική εντύπωση που προκαλεί το ίδιο το άτομο (ενδυμασία, καλλωπισμός). Για το λόγο αυτό η παρούσα μελέτη εστιάζει σε συγκεκριμένες εκφάνσεις της μη λεκτικής επικοινωνίας. Ο σκοπός της έρευνας είναι να προσδιοριστεί η μη λεκτική επικοινωνία έτσι όπως παρουσιάζεται στους ενήλικες, αλλά και στα παιδιά. Συγκεκριμένα, θα εξετασθεί η χρήση της γλώσσας του σώματος σε διάφορες εκφάνσεις της ζωής του ενήλικου ατόμου και του παιδιού, ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζεται η κοινωνική και προσωπική συμπεριφορά του ατόμου υπό την επιρροή της μη λεκτικής επικοινωνίας και η επικοινωνιακή σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητών μέσω της μη λεκτικής συμπεριφοράς τους. Θα μελετηθεί η στάση του σώματος, η οπτική επαφή ομιλητή και ακροατή, η κίνηση των χεριών και της κεφαλής, η έκφραση των συναισθημάτων μέσα από τη μη λεκτική επικοινωνία και ο «συμβολισμός» που κρύβουν διάφορα μη λεκτικά κανάλια.

Συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης περιλαμβάνει τη μεθοδολογία, που ακολουθήθηκε στην παρούσα ερευνητική προσπάθεια, τις γενικές παραδοχές και τους επιμέρους στόχους, αλλά και τις ερευνητικές υποθέσεις. Επίσης, γίνεται αναφορά στην αναγκαιότητα και τη χρησιμότητα της υλοποίησης του συγκεκριμένου ερευνητικού εγχειρήματος. Πρόκειται για μία βιβλιογραφική έρευνα, η οποία προσπαθεί να συστηματοποιήσει τις υπάρχουσες πληροφορίες και να αναδείξει τη χρησιμότητα και τη σπουδαιότητα του υπό μελέτη θέματος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται μία ενδελεχής αναφορά στην επικοινωνία και στο ρόλο της στην κοινωνική διάρθρωση. Δίνεται έμφαση στα δύο βασικά είδη της επικοινωνίας, τη λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία, καθώς μέσω αυτών επιτυγχάνεται ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά φαινόμενα, αυτό της επικοινωνίας. Πραγματοποιείται μία ιστορική ανασκόπηση της μη λεκτικής επικοινωνίας, προσδιορίζονται οι παράγοντες καθορισμού της μη λεκτικής επικοινωνίας και ο ρόλος της μη λεκτικής επικοινωνίας στο σχολείο.

Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τις πολιτισμικές ομοιότητες και διαφορές της μη λεκτικής επικοινωνίας. Περαιτέρω, γίνεται αναφορά στη νοηματική γλώσσα, καθώς χρησιμοποιεί τη γλώσσα του σώματος για να εκφραστεί, όπως χειρονομίες, εκφράσεις του προσώπου και κινήσεις. Τέλος, αναφέρονται οι διαφορές της γλώσσας του σώματος των δύο φύλων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται η συστηματική περιγραφή των εκφάνσεων της μη λεκτικής επικοινωνίας στα ενήλικα άτομα. Αναλυτικότερα, ερμηνεύονται οι διάφορες χειρονομίες, κινήσεις της κεφαλής, στάσεις του σώματος και άλλα εξωλεκτικά στοιχεία των ενήλικων ατόμων σε διαφορετικές περιστάσεις της καθημερινής ζωής. Γίνεται αναφορά στις ενδείξεις, με τις οποίες γίνεται φανερό το ψεύδος και περιγράφονται τα στοιχεία της ερωτικής γλώσσας του σώματος.

Το πέμπτο κεφάλαιο ασχολείται με τη μη λεκτική συμπεριφορά των παιδιών και την ερμηνεία διαφόρων μη λεκτικών συμπεριφορών τους. Επίσης, αναδεικνύεται η έντονη παρουσία της μη λεκτικής επικοινωνίας στις σχολικές αίθουσες και επισημαίνεται η σπουδαιότητα της σωστής ερμηνείας και κατανόησης των μη λεκτικών μηνυμάτων από τον εκπαιδευτικό, ώστε να μπορεί να προαχθεί το θετικό κλίμα μέσα στη σχολική τάξη και η μαθησιακή διαδικασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1.1. ΤΟ ΕΙΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η επιστήμη αποτελεί το κύριο μέσο για την ανακάλυψη της γνώσης, η οποία με τη σειρά της συμβάλλει στη διεύρυνση των πνευματικών δυνατοτήτων του ανθρώπου, στην ανακάλυψη τρόπων και μεθόδων βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης και στην προαγωγή γενικότερα των ανθρώπινων κοινωνιών. Η ιδιαίτερη σημασία της επιστημονικής έρευνας, καθώς και της Μεθοδολογίας της Έρευνας, είναι συνυφασμένη με τους κύριους σκοπούς της που συνίστανται στην αναζήτηση και την αποκάλυψη της αλήθειας και της γνώσης και την απάντηση σε σημαντικά ερωτήματα με την εφαρμογή επιστημονικών μεθόδων. Η Μεθοδολογία της Έρευνας αντιπροσωπεύει όλους τους κλάδους των επιστημών, τόσο των κοινωνικών (οικονομικών, κοινωνιολογικών, ανθρωπολογικών και διοίκησης), όσο και των θετικών, αφού η αποκάλυψη της αλήθειας και η παραγωγή πρωτότυπης γνώσης αποτελούν τον κοινό επιδιωκόμενο σκοπό της έρευνας κάθε επιστημονικού κλάδου.

Κάθε ερευνητής, προκειμένου να εξετάσει το ζήτημα που αποτελεί το αντικείμενο της έρευνάς του, ακολουθεί με βάση τις ανάγκες και τον επιδιωκόμενο στόχο ένα από τα είδη της επιστημονικής έρευνας (προκαταρκτική έρευνα, έρευνα δράσης, δημοσκοπική έρευνα, ατομικής περίπτωσης έρευνα, βιβλιογραφική έρευνα, πειραματική έρευνα, επαγωγική-απαγωγική έρευνα κ.τ.λ.). Σε συνάρτηση με το χαρακτήρα των ερευνητικών ερωτημάτων και της μεθόδου έρευνάς τους, η παρούσα εργασία ανήκει στο είδος της βιβλιογραφικής έρευνας. Προκειμένου να δοθεί απάντηση στο ερευνητικό πρόβλημα που μας απασχολεί, αντλούμε τα στοιχεία μας από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, δηλαδή από γραπτές πηγές που έχουμε αναζητήσει. Κύριο μέλημα της παρούσης ερευνητικής προσπάθειας είναι να συγκεντρωθούν όλα τα σχετικά με το θέμα δεδομένα και ερμηνείες που υπάρχουν στα διάφορα είδη έντυπων πηγών (επιστημονικά περιοδικά, εγκυκλοπαιδείες, επίσημα έγγραφα, πρακτικά συνεδρίων, στατιστικές επετηρίδες, επιστημονικά εγχειρίδια κ.τ.λ.) και με βάση τα υπάρχοντα αυτά στοιχεία, να δοθεί απάντηση στο ερευνητικό πρόβλημα.

Η βιβλιογραφική έρευνα λέγεται και συνθετική μελέτη (σε αντιδιαστολή προς την εμπειρική έρευνα), γιατί στηρίζεται σε υλικό ήδη καταγραμμένο, αλλά που παρουσιάζεται συστηματοποιημένο σε μία συνθετική-εκθετική μορφή. Το καινούριο που προσφέρεται στο είδος αυτό της έρευνας είναι η συστηματοποίηση και η ερμηνευτική αξιοποίηση των στοιχείων.

Το είδος της βιβλιογραφικής έρευνας είναι χρήσιμο, γιατί συστηματοποιεί τις υπάρχουσες, αλλά διάσπαρτες πληροφορίες και δίνει μία συνολική εικόνα της κατάστασης των πραγμάτων στο χώρο, που μελετάται. Συμβάλλει, επίσης, στην αποσαφήνιση θεμάτων

που υφίστανται αβεβαιότητα, αλλά και στην αποκάλυψη πεδίων όπου η έρευνα ενδέχεται να είναι ελλιπής. Οι βιβλιογραφικές έρευνες είναι σημαντικά εργαλεία για την εξέλιξη της επιστήμης, καθώς συνθέτουν την υπάρχουσα γνώση, έτσι ώστε να απορρέουν καινούρια ευρήματα και συμπεράσματα, τα οποία δεν θα ήταν δυνατό να προκύψουν από απλή ανάγνωση ή παράθεση των επιμέρους πηγών ή πληροφοριών. Κατά συνέπεια, η βιβλιογραφική εργασία πρέπει να διαπραγματεύεται ένα θέμα, που να αξίζει να διερευνηθεί, να παρέχει όσο το δυνατόν πληρέστερη κάλυψη του θέματος και να παρουσιάζει ισορροπημένα όλες τις απόψεις επί του θέματος. Θα έλεγε κανείς ότι μία βιβλιογραφική έρευνα είναι αναγκαίο να γίνεται, σε κάθε επιστημονικό τομέα κατά καιρούς, ώστε να υπάρχει μία σαφέστερη εικόνα της όλης πορείας της επιστημονικής ανάπτυξης του κλάδου.

Θεμελιώδη στοιχεία μίας συστηματικής ανασκόπησης είναι η διατύπωση του ερευνητικού ερωτήματος, ο προσδιορισμός κριτηρίων εισόδου, η ενδεδειγμένη αναζήτηση της βιβλιογραφίας και η αποτίμηση της μεθοδολογικής ποιότητας των πρωτογενών εργασιών.

1.2. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ – ΣΤΟΧΟΙ – ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι η γλώσσα του σώματος καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης επικοινωνίας. Η εντύπωση που μας προκαλεί ένα μήνυμα εξαρτάται μόλις κατά 7% από τις λέξεις που περιέχει σύμφωνα με το διακεκριμένο καθηγητή Ψυχολογίας Albert Mehrabian. Το υπόλοιπο μήνυμα «περνάει» κατά 38% φωνητικά, δηλαδή μέσα από τον τόνο και τις διακυμάνσεις της φωνής, και κατά 55% μη λεκτικά, δηλαδή μέσα από τη γλώσσα του σώματος.

Με δεδομένο, λοιπόν, τη σημαντική θέση που κατέχει η γλώσσα του σώματος στην κοινωνική και διαπροσωπική του ζωή, στόχοι της παρούσης εργασίας είναι:

1. Καταρχήν να διερευνηθεί η θέση και η σπουδαιότητα που κατέχει η γλώσσα του σώματος στην ανθρώπινη επικοινωνία.
2. Να προσδιοριστεί η χρήση-θέση της γλώσσας του σώματος στα ενήλικα άτομα, δηλαδή πώς ένας ενήλικας χρησιμοποιεί τη γλώσσα του σώματος ανάλογα με το μήνυμα που θέλει να δώσει στο συνομιλητή του, πώς αντιλαμβάνεται τα μηνύματα που δέχεται ανάλογα με την κουλτούρα και τον πολιτισμό από τον οποίο προέρχεται και ποια μηνύματα της γλώσσας του σώματος θεωρούνται κοινά για όλους τους λαούς.
3. Να εξετασθεί η παιδική γλώσσα του σώματος. Με άλλα λόγια πώς τα παιδιά χρησιμοποιούν τη γλώσσα του σώματος στην καθημερινότητά τους και μέσα στη σχολική τάξη, ποιες κινήσεις τους φανερώνουν συγκεκριμένα μηνύματα και γιατί ο δάσκαλος πρέπει να λαμβάνει υπόψη του και με ποιον τρόπο τη γλώσσα του σώματος μέσα στη σχολική τάξη.

Για την υλοποίηση των βασικών στόχων κάνουμε χρήση των παρακάτω ερευνητικών υποθέσεων:

1. Η μη λεκτική επικοινωνία (γλώσσα του σώματος) είναι εξίσου σημαντική και ουσιαστική όσο και η λεκτική επικοινωνία (γραπτός και προφορικός λόγος) για την κοινωνική και διαπροσωπική ζωή του ατόμου.
2. Τα ενήλικα άτομα λαμβάνουν υπόψη τους τα μη λεκτικά μηνύματα που «εκπέμπει» ο συνομιλητής τους και αποκωδικοποιούν τη συμπεριφορά και την ομιλία ενός ατόμου κατά μεγάλο μερίδιο με βάση τη γλώσσα του σώματός του.
3. Τα παιδιά φανερώνουν τις σκέψεις και τις προθέσεις τους μέσα από τη γλώσσα του σώματός τους, αφού δεν είναι σε θέση λόγω ηλικιακής ωριμότητας να αποκρύψουν τα όσα φανερώνει το σώμα τους και οι κινήσεις τους.

1.3. ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η επιλογή του θέματος μίας επιστημονικής έρευνας είναι συνάρτηση της προσωπικότητας του ερευνητή, του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο κινείται και εργάζεται, αλλά και των προσωπικών του κινήτρων, κλίσεων και ενδιαφερόντων του. Η επιλογή του θέματος με βασικό κριτήριο το ενδιαφέρον του ερευνητή βοηθά, ώστε η ενασχόληση του με αυτό να αποτελεί πηγή ευχαρίστησης, ικανοποίησης και εφορίας και όχι ανώφελη θυσία χρόνου και κόπου.

Το θέμα της συγκεκριμένης επιστημονικής μελέτης εστιάζει σ' έναν κλάδο της ανθρώπινης επικοινωνίας, τη μη λεκτική επικοινωνία, ο οποίος διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διανοητική, συναισθηματική, ψυχική και κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου ως σύνολο. Το αντικείμενο της μελέτης ενδιαφέρει μεγάλο μέρος των ανθρώπων, καθώς η επικοινωνία είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας του ατόμου. Συνειδητά ή μη το άτομο επικοινωνεί στην κοινωνική, προσωπική και επαγγελματική του ζωή. Περαιτέρω, συνδέεται με πολλούς εννοιολογικούς, επαγγελματικούς και επιστημονικούς χώρους, όπως οι επιστήμες, τα επαγγέλματα, οι τέχνες και άλλα. Είναι μία μελέτη, η οποία συνεισφέρει στον επιστημονικό χώρο μία εμπειριστατωμένη και ολοκληρωμένη προσπάθεια καταγραφής και ανάλυσης του φαινομένου της γλώσσας του σώματος των ενηλίκων, αλλά και των παιδιών.

Είναι ένα θέμα διαχρονικό και συνάμα επίκαιρο, καθώς η γλώσσα του σώματος είναι η αρχαιότερη γλώσσα του κόσμου. Λαοί με διαφορετικό γλωσσικό κώδικα βρίσκουν κοινό σημείο επαφής και επικοινωνίας τη γλώσσα του σώματος. Εξάλλου, η ανθρώπινη επικοινωνία βρίσκεται στο επίκεντρο των ερευνητικών μελετών. Ερευνητές της ανθρώπινης συμπεριφοράς έχουν ήδη καταδείξει τη σπουδαιότητα της μη λεκτικής επικοινωνίας, συμβάλλοντας εποικοδομητικά με τις έρευνές τους στον τομέα αυτό.

Η πρωτοτυπία του θέματος της παρούσης μελέτης αποτέλεσε το έναυσμα για την ενασχόληση και τη συστηματική μελέτη του. Σε πανελλαδικό επίπεδο είναι πολύ λίγες οι επιστημονικές μελέτες, που έχουν ασχοληθεί σε βάθος με τη γλώσσα του σώματος. Ενδεικτικά, στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων η μόνη επιστημονική έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί είναι σε διδακτορικό επίπεδο το 2004 από την υποψήφια διδάκτορα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, Βασιλείου Ν. Κλεοπάτρα, με τίτλο: «Μη λεκτική επικοινωνία: Η σημασία της στη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία». Σε μεταπτυχιακό επίπεδο στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και ειδικότερα στο Παιδαγωγικό Τμήμα

Δημοτικής Εκπαίδευσης δεν υπάρχει επιστημονική μελέτη, που να αφορά τη μη λεκτική επικοινωνία και τη γλώσσα του σώματος.

A decorative scroll graphic with a grey shaded area on the left side, framing the text.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

2.1. Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η παρουσία της επικοινωνίας στη ζωή του ανθρώπου είναι διαρκής και ισχυρή. Κάθε σκέψη ή επιθυμία του ατόμου, είτε άμεσα είτε έμμεσα, πραγματώνεται μέσα από τη διαδικασία της επικοινωνίας. Έτσι, η επικοινωνία είναι συνυφασμένη με την ανθρώπινη ύπαρξη, «κοινωνικοποιεί» τον άνθρωπο και τον φέρνει πιο κοντά στους συναθρώπους του.

Από την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας ο όρος «επικοινωνία» εμφανίζεται στην αρχαία ελληνική σκέψη ακόμα σε σωζόμενα κείμενα Ελλήνων φιλοσόφων, όπως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για “ον πολιτικόν” και “ον κοινωνικό”,¹ υποδηλώνοντας ότι ο άνθρωπος εξαρτάται από τους άλλους ανθρώπους. Αργότερα, κατά το Μεσαίωνα ο όρος «επικοινωνώ» είχε την έννοια του «συγκοινωνώ», «συνεισφέρω οικονομικά» ή «έρχομαι σε προσωπική επαφή, μιλώ με κάποιον».²

Τι εννοούμε όμως με τον όρο «επικοινωνία»; Επικοινωνία είναι «η μεταβίβαση και η ανταλλαγή μηνυμάτων, πληροφοριών από κάποιον που νοείται ως πομπός προς κάποιον που νοείται ως δέκτης μέσω κοινού συστήματος σημάτων, συμβόλων ή τρόπων συμπεριφοράς: βασικό μέσο επικοινωνίας είναι η γλώσσα...».³ Περαιτέρω, επικοινωνία είναι οι «αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ ατόμων (που συνήθως βρίσκονται μακριά το ένα από το άλλο), ομάδων ή χωρών ή άλλων έμβιων όντων που ανταλλάσσουν μεταξύ τους πληροφορίες κάνοντας χρήση προφορικού ή γραπτού λόγου, μέσων τηλεπικοινωνίας, κινήσεων ή σημάτων...».⁴

Γίνεται κατανοητό ότι η επικοινωνία είναι μια δυναμική παραγωγική διαδικασία, καθώς οδηγεί σε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα και διεξάγεται για ορισμένους σκοπούς. Οι σκοποί αυτοί είναι:

1. Η ενημέρωση των επικοινωνούντων για θέματα της καθημερινής επικαιρότητας σε τοπικό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο.
2. Η παροχή συστηματικών γνώσεων σε συγκεκριμένους, κάθε φορά, τομείς.
3. Η έκφραση συναισθημάτων.
4. Η διευκόλυνση στην αντιμετώπιση προβλημάτων ή ανεπιθύμητων καταστάσεων, ιδιαίτερα όταν γίνεται με επιχειρήματα, τα οποία πείθουν τον συνομιλητή.
5. Η εκτόνωση μιας κατάστασης, ιδιαίτερα όταν αυτή είναι φορτισμένη συναισθηματικά και έτοιμη να εκραγεί με απρόσμενες συνέπειες.

¹ Καζάτσι, 2002, σ. 83.

² Δημητράκος, 1964, σ. 2790.

³ Μπαμπινιώτης, 1998, σ. 655.

⁴ Κριαράς, 1995, σ. 508.

6. Η παροχή βοήθειας στα άτομα να ξεφύγουν από τα πολλαπλά προβλήματα της καθημερινότητας.⁵

Η επικοινωνία υλοποιείται με σημεία, τα οποία μπορούν να διαχωριστούν σε φυσικά σημεία και σε τεχνητά σημεία. Τα φυσικά σημεία υφίστανται ανεξάρτητα από την ανθρώπινη δραστηριότητα και μόνο εκ των υστέρων μπορούν να ερμηνευθούν ως σημεία (π.χ. οι ρυτίδες στο πρόσωπο είναι ένδειξη γήρανσης και μια τέτοια εικόνα ως εξώφυλλο ενός βιβλίου ή περιοδικού θα υποδήλωνε ότι το περιεχόμενό του αναφέρεται στα γηρατειά). Αντίθετα, τα τεχνητά σημεία αποτελούν κατασκευάσματα του ανθρώπου και δημιουργήθηκαν προκειμένου να χρησιμεύσουν ως σημεία για επικοινωνιακούς σκοπούς (π.χ. μία φωτογραφία ή ορισμένα σύμβολα στο εξώφυλλο ενός βιβλίου αποτελούν τεχνητά σημεία με συγκεκριμένο σκοπό).⁶

Ο ρόλος της επικοινωνίας στην κοινωνική διάρθρωση και δράση είναι τεράστιος. Η κοινωνική ζωή είναι δυνατή μόνο μέσω της ικανότητας των ανθρώπων να επικοινωνούν. Χωρίς την ύπαρξη της τελευταίας δε θα υπήρχε η μεταβίβαση γνώσεων, αντιλήψεων, ιδεών, επιθυμιών μεταξύ των ατόμων, που συναπαρτίζουν το κοινωνικό σύνολο. Εξάλλου, η ικανότητα του ανθρώπου να συνδιαλέγεται με τους υπολοίπους είναι το στοιχείο εκείνο, που τον διαφοροποιεί από τους άλλους ζώντες οργανισμούς.

2.1.1. ΕΠΙΠΕΔΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η ανθρώπινη επικοινωνία είναι μία σύνθετη διαδικασία, η οποία συντελείται σε πέντε επίπεδα, τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια αναλυτικά.

Το πρώτο επίπεδο επικοινωνίας είναι αυτό της εσωτερικής επικοινωνίας (Intrapersonal communication). Μέσω της εσωτερικής επικοινωνίας το άτομο επικοινωνεί με τον εαυτό του. Η μορφή αυτή επικοινωνίας είναι πολύ συνηθισμένη σε κάθε άτομο ανεξάρτητα από την ηλικία, το φύλο, το κοινωνικό επίπεδο ή άλλους παράγοντες και αυτό γιατί κάθε άνθρωπος «συνομιλεί» με τον εαυτό του, θέτει ερωτήματα, σχεδιάζει, κρίνει καταστάσεις ή διατυπώνει υποθέσεις. Η επικοινωνία αυτή αρχίζει στο άτομο από την πρώιμη ηλικία, καθώς από την προσχολική ακόμα ηλικία το παιδί επιδίδεται στον εγωκεντρικό λόγο ή το μονόλογο. Η εσωτερική επικοινωνία αποτελεί τα θεμέλια ανάπτυξης όλων των υπολοίπων επιπέδων επικοινωνίας και είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στο σχολείο για τους μαθητές.⁷

⁵ Αθανασίου, 1998, σ. 51-53.

⁶ Καζάζη, 2002, σ. 86.

⁷ Αθανασίου, 1998, σ. 53-54.

Το δεύτερο επίπεδο επικοινωνίας αποτελείται από τη διαπροσωπική επικοινωνία (Interpersonal communication). Το επίπεδο αυτό προϋποθέτει δύο τουλάχιστον άτομα και για το λόγο αυτό ονομάζεται και δυαδική επικοινωνία. Κατά τη διαπροσωπική επικοινωνία το ένα άτομο στέλνει μηνύματα προς το άλλο και αντίστροφα, δηλαδή, τα άτομα αυτά λειτουργούν ταυτόχρονα ως πομποί, αλλά και ως δέκτες. Στο σχολείο η διαπροσωπική επικοινωνία λαμβάνει χώρα με μεγάλη συχνότητα, καθώς ο εκπαιδευτικός επικοινωνεί με κάθε μαθητή χωριστά ή με το σύνολο αυτών, όπως και οι μαθητές μεταξύ τους.⁸

Το τρίτο επίπεδο επικοινωνίας είναι η επικοινωνία ατόμου με ομάδα (One person to group communication), το οποίο είναι η συνηθέστερη μορφή επικοινωνίας στο σχολικό χώρο. Ο κάθε εκπαιδευτικός επιδιώκει να στείλει ορισμένα μηνύματα στους μαθητές τους και αναμένει να πάρει από αυτούς ορισμένες απαντήσεις. Επίσης, η επικοινωνία ατόμου με ομάδα χρησιμοποιείται σε διαλέξεις, σε ομιλίες, σε αγορεύσεις στα δικαστήρια, σε κηρύγματα στην εκκλησία και αλλού.⁹

Το τέταρτο επίπεδο επικοινωνίας είναι εκείνο της επικοινωνίας ομάδας με άτομο (Group to personal communication). Στην επικοινωνία αυτή μία ομάδα ατόμων αντιδρά με συλλογικό τρόπο στα ερεθίσματα, τα οποία δέχεται από έναν ομιλητή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας επικοινωνίας αποτελεί η σχολική τάξη όπου οι μαθητές αντιδρούν συλλογικά σε μια εντολή του εκπαιδευτικού. Περαιτέρω, το επίπεδο της επικοινωνίας ομάδας με άτομο συντελείται και σε άλλους χώρους εκτός του σχολείου, όπως σε πολιτικές συγκεντρώσεις ή σε γενικές συνελεύσεις.¹⁰

Το πέμπτο και τελευταίο επίπεδο επικοινωνίας είναι η επικοινωνία ομάδας με ομάδα (Group to group communication). Η επικοινωνία μεταξύ ομάδων πραγματοποιείται στο σχολείο, όταν ο εκπαιδευτικός αναθέτει μία ομαδική εργασία στους μαθητές του ή όταν δύο ομάδες αγωνίζονται σε κάποιο άθλημα, όπως και σε άλλες περιπτώσεις.¹¹

2.1.2. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η επικοινωνία, το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπινου είδους, υπηρετεί πολλές και σημαντικές λειτουργίες τόσο σε προσωπικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Οι λειτουργίες αυτές είναι καθοριστικές για την ύπαρξη και την εξέλιξη του ατόμου μέσα στο

⁸ Αθανασίου, 1998, σ. 55.

⁹ Ο. π., 1998, σ. 55-56.

¹⁰ Ο. π., 1998, σ. 56.

¹¹ Ο. π., 1998, σ. 56.

χρόνο. Ενδεικτικά θα αναφερθούν παρακάτω μερικές από τις λειτουργίες, καθώς το πλήθος τους είναι μεγάλο.

Αρχικά, η *διανοητική ανάπτυξη του ανθρώπου* είναι μία από τις κυρίαρχες λειτουργίες της επικοινωνίας. Ένα άτομο όσο μεγαλύτερη επαφή έχει με άλλα άτομα, τόσο θετικά επιδρά η επαφή του αυτή στη διανοητική του ανάπτυξη και εξέλιξη και αυτό είναι φυσικό, εφόσον διευρύνονται οι ορίζοντές του μέσα από την ανταλλαγή απόψεων, ιδεών, συναισθημάτων, επιθυμιών κ.τ.λ. Σε αντίθετη περίπτωση, δηλαδή αν ένα άτομο απομονωθεί από το περιβάλλον του, τότε η διανοητική του ανάπτυξη θα επηρεαστεί αρνητικά με δυσμενείς για το άτομο συνέπειες.¹²

Περαιτέρω, μία άλλη εξίσου σημαντική λειτουργία είναι η *προσαρμογή του ατόμου στο κοινωνικό του περιβάλλον*. Ο άνθρωπος είναι ον κοινωνικό. Κατά συνέπεια, κανένας άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να ζει και να επιβιώνει χωρίς τη βοήθεια, τη στήριξη και τη συνεργασία με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας του. Η επικοινωνία αποτελεί το «όχημα», που οδηγεί στην επίτευξη μίας ομαλής προσαρμογής του ατόμου στο κοινωνικό γίγνεσθαι.¹³

Ακόμη, η *επίδραση του ατόμου στο περιβάλλον* είναι μία ακόμα λειτουργία. Μεταξύ του ατόμου και του περιβάλλοντός του υπάρχει μία διαρκής αλληλεξάρτηση και αλληλοπροσδιορισμός. Το άτομο προσπαθεί να προσαρμόζει το περιβάλλον στο οποίο ζει και δρα, στις ανάγκες και τις απαιτήσεις του.¹⁴

Τέλος, η επικοινωνία υπηρετεί τη λειτουργία του *εμπλουτισμού των εμπειριών του ατόμου*. Εξαιτίας της ραγδαίας ταχύτητας με την οποία μεταδίδονται οι πληροφορίες και οι γνώσεις μέσω της επιστήμης και της τεχνολογίας, το άτομο αδυνατεί να παρακολουθήσει όλο αυτόν τον καταγισμό των εξελίξεων στην καθημερινή και επαγγελματική του ζωή. Η επικοινωνία, λοιπόν, με τους συνανθρώπους του του επιτρέπει να ενημερώνεται και να συμβαδίζει με τις εξελίξεις, που συντελούνται.¹⁵

Σύμφωνα με την Καζάζη (2002) η επικοινωνία υπηρετεί τη λειτουργία της πληροφόρησης, τη λειτουργία της κοινωνικοποίησης, τη λειτουργία της ενσωμάτωσης, τη λειτουργία του ελέγχου και της κριτικής, τη λειτουργία της έκφρασης και άλλες. Πρόκειται για «μια κοινωνικά προκαλούμενη και καθορισμένη διαδικασία», η οποία ασκεί επίδραση στην κοινωνική συμπεριφορά του κάθε ατόμου.¹⁶

¹² Αθανασίου, 1998, σ. 57.

¹³ Ο. π., 1998, σ. 57.

¹⁴ Ο. π., 1998, σ. 57.

¹⁵ Ο. π., 1998, σ. 58.

¹⁶ Καζάζη, 2002, σ. 88.

2.1.3. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Στο έργο, «Ρητορική» (Α',3,135b,3-4), του Αριστοτέλη συναντάμε την άποψη του Έλληνα φιλοσόφου για τα στοιχεία, τα οποία συνθέτουν τη διαδικασία της επικοινωνίας. Χαρακτηριστικά αποτυπώνει τη θεωρία του για την επικοινωνία με τις φράσεις: «ο λέγων» (δηλαδή ο πομπός), «το περί ού ο λόγος» (δηλαδή το μήνυμα, το αντικείμενο) και «ο ακροατής» (δηλαδή ο δέκτης).¹⁷

Η επικοινωνία απαρτίζεται από ορισμένα στοιχεία, τα οποία είναι απαραίτητα για την επίτευξή της. Τα στοιχεία αυτά είναι:

- ✓ Το πλαίσιο της επικοινωνίας
- ✓ Ο πομπός του μηνύματος
- ✓ Ο δέκτης του μηνύματος
- ✓ Το μήνυμα
- ✓ Ο τρόπος ή το κανάλι μεταβίβασης του μηνύματος¹⁸

Αρχίζοντας με το πλαίσιο της επικοινωνίας, αναγκαίο είναι να τονιστεί ότι δεν υπάρχει επικοινωνία χωρίς ένα συγκεκριμένο περιβάλλον. Το πλαίσιο της επικοινωνίας διαχωρίζεται σε τρία είδη: το φυσικό, το κοινωνικό και το πολιτισμικό πλαίσιο. Το φυσικό πλαίσιο συνδέεται με τον τόπο και το χρόνο διεξαγωγής της επικοινωνίας, το κοινωνικό πλαίσιο με τις σχέσεις που έχουν τα άτομα που επικοινωνούν και το πολιτισμικό με τα πολιτισμικά στοιχεία (π.χ. αντιλήψεις, ιδεολογίες, στάσεις, νοοτροπίες κ.τ.λ.), που χαρακτηρίζουν τα άτομα που μετέχουν στην επικοινωνία.¹⁹

Στη συνέχεια, ο πομπός είναι το πρόσωπο εκείνο, το οποίο παράγει ένα μήνυμα και το μεταβιβάζει στο δέκτη. Το μήνυμα κωδικοποιείται από τον πομπό σε σήματα (λέξεις ή συμβολικές φράσεις), ώστε να σταλεί στον αποδέκτη. Συχνά, ο πομπός μπορεί να μην είναι κάποιο πρόσωπο, αλλά ένα βιβλίο, η τηλεόραση ή μία φωτογραφία.²⁰

«Ο πομπός στέλνει ένα μήνυμα με κάποιο μέσο (π.χ. Βιβλίο) σ' ένα δέκτη. Το μέσο μπορεί να στέλνει διάφορα μηνύματα, ανάλογα με το είδος του παραδείγματος, οπτικά – ακουστικά, π.χ. ένα βιβλίο, ραδιόφωνο, τηλεόραση κ.α. Τα μηνύματα του πομπού μπορεί να είναι σκόπιμα ή όχι (π.χ. βήχας), λεκτικά ή όχι, αληθινά ή όχι. Η εκπομπή μηνυμάτων μπορεί

¹⁷ Ζερβός, 2008, σ. 18.

¹⁸ Αθανασίου, 1998, σ. 59-60.

¹⁹ Ο. π., 1998, σ. 60.

²⁰ Ο. π., 1998, σ. 61.

να είναι συνειδητή ή ασυνείδητη.»²¹

Ο δέκτης είναι από την άλλη ένα ή περισσότερα άτομα, τα οποία λαμβάνουν το μήνυμα, που αποστέλλει ο πομπός και αναλόγως αντιδρούν σε αυτό. «Αντίδραση σημαίνει ότι αποκωδικοποιούν το μήνυμα, το κατανοούν και ενημερώνουν στη συνέχεια τον πομπό για τη λήψη, την κατανόηση ή την αδυναμία κατανόησής του.»²²

Όσον αφορά το μήνυμα, το οποίο μεταβιβάζεται από τον πομπό στο δέκτη, αυτό μπορεί να είναι, συνήθως, είτε ακουστικό είτε οπτικό. Ωστόσο, μπορεί να απαιτείται η χρήση και άλλων αισθήσεων, όπως η αφή και η γεύση, προκειμένου να γίνουν περισσότερο αντιληπτά. Ακόμη, το μήνυμα μπορεί να είναι λεκτικό (λέξεις ή άλλα σύμβολα) ή μη λεκτικό (έκφραση του προσώπου, χειρονομίες κ.τ.λ.).²³

Ο τρόπος ή το κανάλι μεταβίβασης του μηνύματος αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ένα μήνυμα προσλαμβάνεται. Τα μηνύματα, τόσο τα λεκτικά όσο και τα μη λεκτικά, γίνονται αντιληπτά μέσω των αισθήσεων: όραση, ακοή, όσφρηση, γεύση, αφή. Επομένως, το κανάλι επικοινωνίας είναι ο τρόπος, που επιλέγεται από τον πομπό για να στείλει ένα μήνυμα στο δέκτη και αντίστροφα.²⁴

Τα παραπάνω, λοιπόν, συστατικά στοιχεία της επικοινωνίας αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση της ύπαρξης των ανθρωπίνων σχέσεων. Κάθε στοιχείο επιτελεί τη δική του ξεχωριστή λειτουργία στη διαδικασία της μετάδοσης μηνυμάτων και πληροφοριών μεταξύ των ατόμων. Εξίσου σημαντικά με τα στοιχεία της επικοινωνίας είναι και οι δύο μορφές επικοινωνίας, η λεκτική επικοινωνία και η μη λεκτική επικοινωνία, οι οποίες είναι αλληλένδετες μεταξύ τους και για τις οποίες θα γίνει αναφορά στη συνέχεια.

²¹ Καζάζη, 2002, σ. 92

²² Αθανασίου, 1998, σ. 61.

²³ Ο. π., 1998, σ. 61-62.

²⁴ Ο. π., 1998, σ. 62.

2.2. Η ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οι άνθρωποι επικοινωνούν μεταξύ τους με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους: γραπτά, προφορικά, με σημεία και σύμβολα, με χειρονομίες, με εκφράσεις του προσώπου, με κινήσεις του σώματος, με μη φωνητικούς ήχους ή με συνδυασμό των παραπάνω. Οι διάφοροι αυτοί τρόποι επικοινωνίας διαχωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τη λεκτική επικοινωνία και τη μη λεκτική επικοινωνία.

Με τον όρο «λεκτική επικοινωνία» νοείται η επικοινωνία, η οποία βασίζεται στο λόγο, είτε αυτός είναι προφορικός είτε είναι γραπτός.²⁵ Οι πιο συνηθισμένοι τρόποι επικοινωνίας είναι ο γραπτός και ο προφορικός, καθώς η ανθρώπινη επικοινωνία είναι κατ' εξοχήν λεκτική και βασίζεται στο γλωσσικό σύστημα της εκάστοτε κοινωνίας.

«Η προφορική επικοινωνία είναι σημαντική, γιατί καλύπτει σε πολύ μεγάλο ποσοστό την ανθρώπινη επικοινωνία σε όλους σχεδόν τους χώρους. Έχει επισημανθεί χαρακτηριστικά ότι ο μέσος άνθρωπος, κατά μέσο όρο, ακούει τόσες πληροφορίες, όσες αντιστοιχούν με το περιεχόμενο ενός βιβλίου την ημέρα. Μιλάει ο ίδιος τόσο όσο αντιστοιχεί με το περιεχόμενο ενός βιβλίου την εβδομάδα. Διαβάζει τόσο, όσο αντιστοιχεί με το περιεχόμενο ενός βιβλίου το μήνα και γράφει τόσο όσο αντιστοιχεί με το περιεχόμενο ενός βιβλίου το χρόνο.»²⁶

Από την άλλη πλευρά, και η γραπτή επικοινωνία είναι εξίσου σημαντική, καθώς τα μηνύματά της είναι περισσότερο επίσημα. Είναι πιο δύσκολη από την προφορική, καθώς εκλείπει η διαπροσωπική σχέση.²⁷ Η αποτύπωση του λόγου μέσω της γραφής αποτέλεσε ανάγκη του ανθρώπου. Η ανθρώπινη γλώσσα εξηγεί το γιατί οι άνθρωποι είναι το μόνο είδος με ιστορία και πολιτισμό. Κάθε πολιτισμός ξεχωρίζει από τους υπολοίπους από το αλφάβητό του, δηλαδή τη γλώσσα του. Για κάθε κοινωνία η γλώσσα είναι μία πολιτισμική αξία, η ταυτότητα των μελών της.

Γλώσσα, λοιπόν, είναι «οποιοδήποτε σύνολο ή σύστημα τυποποιημένων συμβόλων, σημείων, ήχων ή κινήσεων, που συνθέτει έναν κώδικα επικοινωνίας, που αποτελεί μέσο ανταλλαγής μηνυμάτων... Ειδικότερα, (είναι) ο κατά ομάδες, κυρίως έθνη, καθιερωμένος κώδικας επικοινωνίας, που συνίσταται στην απόδοση συγκεκριμένων σημασιών με λέξεις και εκφράσεις (τόσο ως εσωτερικό οργανωμένο γραμματικό, συντακτικό και λεξιλογικό σύστημα, ως «λόγος», όσο και ως πράξη, εφαρμογή, δηλαδή ως «ομιλία»).»²⁸

²⁵ Αθανασίου, 1998, σ. 63.

²⁶ Ο. π., 1998, σ. 72.

²⁷ Ο. π., 1998, σ. 73.

²⁸ Μπαμπινιώτης, 1998, σ. 433.

Ο θεμελιωτής της γλωσσολογίας του 20^{ου} αιώνα, Ferdinand de Saussure, το 1878 υποστήριξε στη μελέτη του *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* ότι «η γλώσσα είναι σύστημα στοιχείων, που συνδέονται στενά το ένα με το άλλο και όχι στοιχεία μεμονωμένα που εξελίσσονται ανεξάρτητα μεταξύ τους». Την ιδέα του αυτή την υποστήριξε με πάθος και η μελέτη του τον κατέστησε διάσημο επιστήμονα σε ηλικία μόλις 21 ετών.²⁹

Περαιτέρω, βασική θέση στη θεωρία του Saussure κατέχει η διάκριση μεταξύ του όρου *langage* (=γλώσσα), του όρου *langue* (=λόγος) και του όρου *parole* (=ομιλία). «Εξετάζοντας τον λόγο (*langage*), ως ικανότητα γενικά του ανθρώπου να επικοινωνεί και να συνεννοείται με τους άλλους, ο Saussure προβαίνει στην ανάλυση του επικοινωνιακού κυκλώματος, που προϋποθέτει δύο άτομα... Στο κύκλωμα αυτό, καθημερινό φαινόμενο στην επικοινωνία ατόμων, εκτός από το φυσικό (ήχοι), το φυσιολογικό (φωνητική σύνδεση και ακοή) και το ψυχικό (ακουστική εικόνα και ιδέα) στοιχείο που το ένα μαζί με το άλλο συνεργάζονται για την τέλεση του επικοινωνιακού κυκλώματος, διαπιστώνεται ο εντελώς ατομικός του χαρακτήρας. Το ατομικό αυτό χαρακτηριστικό του έναρθρου «λόγου» είναι η μια του όψη, που ο Saussure την ονομάζει *ομιλία* (*parole*).»³⁰

Κατά συνέπεια, «γλώσσα δεν είναι μόνο ο αρθρωμένος ανθρώπινος λόγος, αλλά οποιοσδήποτε τρόπος επικοινωνίας ανάμεσα σε άτομα της ίδιας ομάδας, που χρησιμοποιούν τον ίδιο κώδικα σημείων... Πρωταρχικός σκοπός της γλώσσας είναι η επικοινωνία και η αυτοδιατήρηση μιας ομάδας μέσω της επικοινωνίας και όχι η ανταλλαγή «λογικών» σκέψεων. Ακόμη και η ανθρώπινη γλώσσα ξεκίνησε από κραυγές, που δεν διέφεραν από τις κραυγές των ζώων. Σύνδεση λογικής και γλώσσας υπάρχει σε μεταγενέστερα και εξελιγμένα στάδια της ανθρώπινης γλώσσας...»³¹

Συμπερασματικά, «αξίζει να λεχθεί ότι η γλώσσα, που χαρακτηρίζεται ως κοινωνικό φαινόμενο, δεν είναι μόνο αξία αυτή καθαυτή, αλλά και φορέας αξιών. Οι *ανθρωπολόγοι* θεωρούν τη γλώσσα ως μορφή πολιτισμικής συμπεριφοράς, οι *κοινωνιολόγοι* ως αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών μιας κοινότητας, οι *φιλόσοφοι* ως μέσο ερμηνείας της ανθρώπινης εμπειρίας, οι *λογοτέχνες* ως καλλιτεχνικό μέσο και οι *δάσκαλοι της γλώσσας* ως σύνολο δεξιοτήτων.»³²

²⁹ Αποστολόπουλος, 2001, σ. 47-48.

³⁰ Ο. π., 2001, σ. 53.

³¹ Γκίκας, 1993, σ. 76.

³² Σακελλαριάδης, 2004, σ. 91.

2.2.1. ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΝΟΗΣΗ

Αποτελεί κοινό τόπο μεταξύ των μελετητών της γλώσσας ότι η γλώσσα και η νόηση δεν είναι δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους έννοιες, αλλά διέπονται από μία διαλεκτική σχέση με σημαντικές επιδράσεις. Η σχέση αυτή μεταξύ των δύο είναι ένα θέμα, το οποίο απασχόλησε την επιστήμη της Γλωσσολογίας και της Ψυχολογίας.

Η γλωσσική και η αντιληπτική ικανότητα είναι δύο λειτουργίες, οι οποίες αλληλεπιδρούν και στις οποίες το άτομο ασκείται από τα πρώτα χρόνια της ζωής του στην προσπάθειά του να μάθει το γλωσσικό σύστημα της κοινωνίας στην οποία ανήκει. Χαρακτηριστικά, ο Πλάτωνας κάνει λόγο στο έργο του «Σοφιστής» (263e) για την άρρηκτη σχέση μεταξύ σκέψης και λόγου με τη φράση: «διάνοια και λόγος ταυτόν (εστί)».³³ Πάνω στο ζήτημα της σχέσης γλώσσας και νόησης τοποθετήθηκαν πολλοί μελετητές μεταγενέστεροι, βέβαια, του Πλάτωνα.

Αρχικά, ο Ferdinand de Saussure (1857-1913) ασχολήθηκε εκτενώς με το παραπάνω ζήτημα. Χαρακτηριστική είναι η θέση του Ελβετού γλωσσολόγου για τη σχέση μεταξύ γλώσσας και νόησης (σκέψης), καθώς υποστήριξε ότι μορφή και νόημα είναι δύο αναπόσπαστες όψεις του γλωσσικού σημείου.³⁴

«Άλλο σημείο των αντιλήψεων του Saussure είναι εκείνο που κάνει λόγο για τη σχέση σκέψης και γλώσσας. Η σκέψη καθαυτή δεν είναι παρά μια άμορφη μάζα, ένα νεφέλωμα· δεν υπάρχει τίποτε το καθορισμένο. Τα στοιχεία της σκέψης, οι ιδέες, μπορούν να χωριστούν και να διακριθούν, εφ' όσον θα ανταποκριθούν σε ήχους, που σαν φωνητική ύλη είναι και αυτοί άμορφοι. Στον άμορφο αυτό χώρο της σκέψης και της φωνητικής ύλης παρεμβαίνει, λέει ο Saussure, η γλώσσα σαν κοινωνικό γεγονός, σύμβαση αυθαίρετη, που θέτοντας τους αμοιβαίους περιορισμούς μορφοποιεί τη σκέψη.»³⁵

«Με άλλα λόγια, η γλώσσα αρθρώνει τη σκέψη με τον ήχο, ή με μια περίφημη παρομοίωση, είναι το φύλλο του χαρτιού που στην πρόσθια όψη (recto) είναι η σκέψη και στην πίσω όψη (verso) είναι ο ήχος· δεν μπορεί κανείς να σκίσει το recto δίχως να σκίσει ταυτόχρονα το verso. Έτσι και στη γλώσσα: δεν μπορεί να απομονώσεις τη σκέψη από τον ήχο ούτε τον ήχο από τη σκέψη. Ο συνδυασμός όμως ήχου-σκέψης που γίνεται από τη γλώσσα παράγει μια μορφή και όχι υλική ουσία («forme et non une substance»)³⁶.

³³ Ζερβός, 2008, σ. 95.

³⁴ Κατή, 2012, σ.32-36.

³⁵ Αποστολόπουλος, 2001, σ. 64.

³⁶ Ο. π., 2001, σ. 64.

Στη συνέχεια, ο Lev Vygotsky (1896-1934), σοβιετικός ψυχολόγος, συνέβαλε σημαντικά στη μελέτη της γλώσσας με το έργο του *Σκέψη και Γλώσσα*. Ο Vygotsky επισημαίνει ότι η πορεία εξέλιξης της νόησης και της γλώσσας μεταβάλλεται τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Έτσι, η ανάπτυξή τους συντελείται ασύμμετρα, καθώς η πορεία τους ξεκινάει από κοινή αφετηρία, αλλά στην πορεία διαχωρίζεται. Βέβαια, κατά την πορεία ανάπτυξής τους η διαδικασία της νόησης και της γλώσσας άλλοτε κινούνται παράλληλα και άλλοτε τέμνονται. Αυτό ισχύει για τη φυλογένεση, καθώς και την οντογένεση, δηλαδή η βάση της νόησης και της γλώσσας είναι διαφορετική.³⁷

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι η πορεία και η εξέλιξη της γλώσσας και της νόησης σύμφωνα με το Vygotsky πραγματοποιούνται από διαφορετικές διαδρομές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο έργο του ψυχολόγου, «στη φυλογένεση της νόησης και της γλώσσας μπορούμε να διαπιστώσουμε μια προγλωσσική φάση στην ανάπτυξη της νόησης και μια προνοητική φάση στην ανάπτυξη της γλώσσας.»³⁸

Όσον αφορά την ανάπτυξη της νόησης και της γλώσσας στο παιδί, διαπιστώνεται ότι η εξέλιξη της παιδικής γλώσσας διακρίνεται από ένα «προνοητικό στάδιο». Το ίδιο συμβαίνει και με την νοητική εξέλιξη: χαρακτηρίζεται από ένα «προγλωσσικό στάδιο». Σύμφωνα με τον Vygotsky, στο δεύτερο χρόνο της ζωής ενός παιδιού συμπίπτουν οι εξελικτικές γραμμές νόησης και γλώσσας, διαμορφώνοντας μια νέα μορφή συμπεριφοράς για το άτομο. Κατά την περίοδο αυτή, η γλώσσα «νοητικοποιείται» και η νόηση «γλωσσοποιείται», δηλαδή οι δύο πορείες συναντιούνται.³⁹

Τέλος, ο Avram Noam Chomsky (1928) πιστεύει πως η γλωσσολογία μπορεί να προσφέρει πολλά στη μελέτη της ανθρώπινης νόησης. Αυτό συνιστά απόρροια του αντικειμένου της γλωσσολογίας, το οποίο για τον Chomsky είναι η γνώση της γλώσσας από κάθε ομιλητή, με άλλα λόγια η εγγραφή της στον ατομικό νου.⁴⁰

Ωστόσο, το πιο βασικό αξίωμα του φερεντισμού σχετικά με τη σχέση γλώσσας και νόησης είναι η μαθηματική περιγραφή της γλώσσας, η οποία αφαιρεί το νόημα από τη γλώσσα, καθιστώντας την υπολογιστικό σύστημα για τη μεταφορά νοήματος.⁴¹

Για το Noam Chomsky, η γλώσσα είναι ο καθρέφτης του νου, γιατί ακριβώς εκφράζει τον ανθρώπινο λόγο. Συνεπώς, μπορεί να πει κανείς ότι η διαλεκτική προσέγγιση της γλώσσας σημαίνει την έμμεση προσέγγιση του λόγου, άρα της ανθρώπινης νόησης. Σύμφωνα

³⁷ Βυγκότσκι, 1988, σ. 97.

³⁸ Ο. π., 1988, σ. 113.

³⁹ Ο. π., 1988, σ. 114-117.

⁴⁰ Κατή, 2012, σ. 73.

⁴¹ Ο. π., 2012, σ. 75.

με τον Chomsky, αυτό που καλείται πνεύμα ή πνευματική ιδιότητα πρέπει να ανάγεται στις βιολογικές ιδιότητες του ανθρώπινου νου. Η θεωρία του για την έμφυτη γνώση του ανθρώπου τον φέρνει κοντά στις θέσεις του Πλάτωνα.

2.2.2. ΓΛΩΣΣΑ, ΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΚΙΝΗΣΗ

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος αποτελεί το σπουδαιότερο τμήμα του κεντρικού νευρικού συστήματος. Μέσω του εγκεφάλου ο άνθρωπος είναι σε θέση να εκφράσει μία ορισμένη συμπεριφορά ή σκέψη, να ανακαλέσει μνήμες από το παρελθόν, να εκφράσει τα συναισθήματα ή τις επιθυμίες του. Τα στοιχεία που συνθέτουν τον ανθρώπινο εγκέφαλο είναι εκείνα, τα οποία διαφοροποιούν τον άνθρωπο από τα ζώα και του επιτρέπουν να χαρακτηρίζεται από τη ομιλία και τη γλώσσα, το συναίσθημα, τη λογική και τον πολιτισμό. Είναι, με λίγα λόγια, ο ακρογωνιαίος λίθος του ανθρώπινου οργανισμού.

Ο εγκέφαλος αποτελείται από δύο ημισφαίρια: το δεξιό ημισφαίριο και το αριστερό ημισφαίριο. Ο Διοκλής, αρχαίος Έλληνας γιατρός, ήταν ο πρώτος, ο οποίος έκανε λόγο για τα δύο ημισφαίρια και τις διαφορετικές λειτουργίες που επιτελούν. Ο αρχαίος Έλληνας γιατρός υποστήριξε ότι με το αριστερό ημισφαίριο καταλαβαίνουμε, ενώ με το δεξιό ημισφαίριο αισθανόμαστε. Η άποψη αυτή είναι μέχρι σήμερα γενικά σωστή και αποδεκτή.⁴² Ας δούμε αναλυτικά τα δύο ημισφαίρια.

Το δεξιό ημισφαίριο υπηρετεί σημαντικά παραγλωσσικά στοιχεία της επικοινωνίας, όπως είναι η έκφραση ενός συναισθήματος, το οποίο συνοδεύει συχνά τον τόνο της φωνής και κατ' επέκταση την ομιλία του ατόμου. Για παράδειγμα, με διαφορετικό τρόπο εκφράζεται η διαταγή, διαφορετικά η ευχή και διαφορετικά η παράκληση. Επιπλέον, η αναγνώριση προσώπων, η κατανομή της προσοχής στο χώρο, οι μη λεκτικές λειτουργίες της αντίληψης και η μνήμη των εικόνων είναι σημαντικές λειτουργίες, τις οποίες επιτελεί το δεξιό ημισφαίριο.⁴³

Αντίθετα, το αριστερό ημισφαίριο του ανθρώπινου εγκεφάλου είναι υπεύθυνο για τις κινήσεις και τις γενικές αισθήσεις (αφή, πόνος κ.τ.λ.) του δεξιού ημιμορίου του σώματος. Σε ποσοστό 99% των δεξιόχειρων και στο μεγαλύτερο ποσοστό των αριστερόχειρων ο σχηματισμός των λέξεων, του συντακτικού και της γραμματικής διαμορφώνονται στο αριστερό ημισφαίριο. Έτσι, λοιπόν, το αριστερό ημισφαίριο συντελεί εξίσου καθοριστικά και

⁴² Λυμπεράκης, 1997, σ. 104-105.

⁴³ Ο. π., 1997, σ. 107-109.

στην ομιλία του ατόμου, η οποία είναι ένα κομμάτι του πολύπλοκου συστήματος, που ονομάζεται γλώσσα.⁴⁴

Η κίνηση του ανθρώπινου σώματος πραγματώνεται με τη βοήθεια των μυών, που κατακλύζουν το ανθρώπινο σώμα. Η κίνηση αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι όχι μόνο της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά και ολόκληρου του ζωικού βασιλείου. Σε ολόκληρο τον κόσμο υπάρχουν συγκεκριμένες κινήσεις, οι οποίες αποτελούν κοινό κώδικα επικοινωνίας.

Ωστόσο, υπάρχουν και κινήσεις, οι οποίες αφορούν συγκεκριμένες ομάδες ατόμων, όπως οι κωφοί και οι Ινδιάνοι της Βόρειας Αμερικής. Οι κωφοί χρησιμοποιούν κωδικοποιημένες κινήσεις, προκειμένου να συνεννοούνται με τα υπόλοιπα άτομα. Από την άλλη, οι Ινδιάνοι της Βόρειας Αμερικής χρησιμοποιούν την κινηματική γλώσσα, η οποία συνιστά παραγλωσσικό στοιχείο που συνοδεύει τις φθογγολογικές εκφράσεις σε ορισμένες επικοινωνιακές περιστάσεις. Σήμερα, η κινηματική γλώσσα έχει αναδειχθεί σε πραγματωμένη γλώσσα με ευρεία αποδοχή.⁴⁵

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, από τα παραπάνω ότι ο εγκέφαλος αποτελεί το κοινό σημείο αναφοράς μεταξύ της γλώσσας, της νόησης και της κίνησης. Και τα τρία αυτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ανθρώπινης ύπαρξης είναι αλληλένδετα μεταξύ τους και συμβάλλουν καθοριστικά στην επίτευξη της ανθρώπινης επικοινωνίας σε προσωπικό, κοινωνικό και συλλογικό επίπεδο.

2.2.3. Η ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Η επικοινωνία επιτυγχάνεται λεκτικά ή μη λεκτικά. Το σχολείο, ως θεσμός της κοινωνίας, βασίζεται κατ' εξοχήν στη λειτουργία της επικοινωνίας, καθώς από αυτήν εξαρτάται η δημιουργία ενός θετικού σχολικού κλίματος μεταξύ εκπαιδευτικών ή εκπαιδευτικού και μαθητών, η μετάδοση των γνώσεων και των πληροφοριών, η ανταλλαγή μηνυμάτων και απόψεων, η εκμάθηση αξιών και ηθών από τον εκπαιδευτικό στους μαθητές.

Κατά κανόνα η επικοινωνία στο σχολικό χώρο διεξάγεται μεταξύ των εκπαιδευτικών, μεταξύ των εκπαιδευτικών και των μαθητών ή μεταξύ των μαθητών και με μικρότερη συχνότητα ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και τους γονείς. Στο σχολείο η επικοινωνία συντελείται τόσο λεκτικά όσο και μη λεκτικά. Ωστόσο, η επικοινωνία επιτυγχάνεται και με

⁴⁴ Λυμπεράκης, 1997, σ. 104-108.

⁴⁵ Παπασπύρου, 1998, σ. 278-281.

τα διάφορα διδακτικά μέσα, όπως είναι τα σχολικά εγχειρίδια, οι χάρτες, τα κολάζ, διάφορες εικόνες και άλλα οπτικοακουστικά μέσα.

Οι μαθητές και οι εκπαιδευτικοί λειτουργούν ταυτόχρονα ως πομποί και ως δέκτες ενός ή περισσότερων μηνυμάτων, καθώς ο ρόλος του εκπαιδευτικού και των μαθητών είναι εξίσου σημαντικός μέσα στη σχολική τάξη. Ως μήνυμα νοείται κάθε πληροφορία, εμπειρία ή γνώση, που μεταδίδεται από τον εκπαιδευτικό στους μαθητές, αλλά και κάθε πληροφορία, που παρέχουν οι μαθητές στον εκπαιδευτικό.⁴⁶

Η λεκτική μέθοδος επικοινωνίας είναι εκείνη με την οποία ένα παιδί κατανοεί τον κόσμο γύρω του, αφού ο λόγος είναι το κυρίαρχο μέσο της αγωγής και της μάθησης. Ωστόσο, διαφορετικοί τρόποι λεκτικής επικοινωνίας έχουν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση διαφορετικού μαθησιακού περιβάλλοντος. Αυτό είναι απολύτως φυσιολογικό, αν αναλογιστεί κανείς ότι μέσα από την επικοινωνία εκπαιδευτικού και μαθητών αντανακλώνται οι θέσεις του εκπαιδευτικού απέναντι στη γνώση, τη μάθηση και τον σκοπό του σχολείου.⁴⁷

Η επικοινωνία στη σχολική τάξη μπορεί να διαχωριστεί σε διάφορες κατηγορίες ανάλογα με το κριτήριο εκείνο, που χαρακτηρίζει κάθε φορά τη λειτουργία της. Με κριτήριο την οργάνωση η επικοινωνία διακρίνεται σε α) τυπική ή οργανωμένη (μαθησιακή διαδικασία) και σε β) άτυπη (δραστηριότητες έξω από την τάξη). Με κριτήριο το περιεχόμενό της, η επικοινωνία διακρίνεται α) ανάλογα με τον σκοπό σε 1) γνωσιοκεντρική και 2) ηθοκεντρική, β) ανάλογα με τον χαρακτήρα σε 1) συναισθηματική και 2) γνωσιολογική και γ) ανάλογα με το ύψος σε 1) χιουμοριστική, 2) επιτιμητική, 3) ανακοινωτική, 4) καθοδηγητική και 5) συζητητική. Με κριτήριο τον κώδικα που χρησιμοποιεί ο πομπός για την κωδικοποίηση των μηνυμάτων του, η επικοινωνία χωρίζεται σε α) λεκτική ή γλωσσική επικοινωνία και σε β) μη λεκτική ή σωματική ή άφωνη επικοινωνία.⁴⁸

Η λεκτική επικοινωνία στο σχολείο είναι μία μορφή επικοινωνίας με συγκεκριμένο περιεχόμενο και στόχους. Το επικοινωνιακό αυτό σύστημα της τάξης καθορίζεται σημαντικά από την προσωπικότητα του εκπαιδευτικού, τις μεθόδους που επιλέγει, τη στάση που κρατά και το είδος της σχέσης που δημιουργεί με τους μαθητές του. Για παράδειγμα, η επιλογή μίας επικοινωνίας, η οποία βασίζεται στο διάλογο και τη συζήτηση επιτρέπει την καλλιέργεια της λεκτικής ικανότητας των μαθητών, την ανάπτυξη των διαπροσωπικών σχέσεων, τη

⁴⁶ Αθανασίου, 1998, σ.63-64.

⁴⁷ Μπερελής & Τρούκη, 2009, σ. 27.

⁴⁸ Ευαγγελόπουλος, 1998, σ. 23-24.

δημιουργία ευνοϊκού κλίματος και την ικανοποίηση των μαθητών με αποτέλεσμα την επίτευξη της μάθησης.⁴⁹

Η αποδοτικότητα της λεκτικής επικοινωνίας, προφορικής ή γραπτής, μέσα στη σχολική αίθουσα απαιτεί την ύπαρξη ορισμένων βασικών προϋποθέσεων. Οι προϋποθέσεις αυτές είναι:

- ✓ Η χρησιμοποίηση κοινού κώδικα επικοινωνίας από τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές, δηλαδή όλοι να μιλάνε την ίδια γλώσσα.
- ✓ Η ικανότητα των επικοινωνούντων να κωδικοποιούν και να αποκωδικοποιούν τα μηνύματα.
- ✓ Η ακρίβεια, η σαφήνεια και η πληρότητα των μηνυμάτων και των απαντήσεών τους, ώστε να αποφεύγονται οι παρερμηνείες.
- ✓ Η προσαρμογή των μηνυμάτων του εκπαιδευτικού στις ικανότητες, τα ενδιαφέροντα και τις εμπειρίες των μαθητών.
- ✓ Η αποφυγή γενικών και άσχετων πληροφοριών.
- ✓ Η βεβαιότητα του εκπαιδευτικού για την κατανόηση των πληροφοριών, που δέχονται οι μαθητές και η έκφραση διευκρινήσεων από τους τελευταίους.
- ✓ Η διαρκής και συστηματική ανατροφοδότηση.
- ✓ Η συστηματική παρακολούθηση της επικοινωνίας από τον εκπαιδευτικό.
- ✓ Η αποφυγή διακρίσεων μεταξύ των μαθητών.⁵⁰

⁴⁹ Ευαγγελόπουλος, 1998, σ. 25-27.

⁵⁰ Αθανασίου, 1998, σ. 67-69.

2.3. Η ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η μη λεκτική επικοινωνία αποτελεί τη δεύτερη μεγάλη κατηγορία της επικοινωνίας. Σε αντίθεση με τη λεκτική επικοινωνία, η οποία μεταδίδει απόψεις, γεγονότα και πληροφορίες, η μη λεκτική επικοινωνία είναι η συναισθηματική έκφραση της επικοινωνίας, που ρυθμίζει τις κοινωνικές επαφές, υποστηρίζοντας και ολοκληρώνοντας τη λεκτική επικοινωνία. Δεν υφίσταται λεκτική επικοινωνία χωρίς την παρουσία της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Έτσι, με τον όρο «μη λεκτική επικοινωνία» νοείται το είδος της επικοινωνίας, το οποίο διεκπεραιώνεται με κάθε άλλο τρόπο εκτός από τη χρήση του λόγου, είτε αυτός είναι προφορικός είτε είναι γραπτός. Επίσης, νοείται η μη λεκτική συμπεριφορά του ατόμου, η οποία εκδηλώνεται σκόπιμα ή όχι από τα άτομα που επικοινωνούν. Μία μη λεκτική συμπεριφορά μπορεί να στείλει σημαντικά μηνύματα στον δέκτη μίας συζήτησης, τα οποία αν αξιολογηθούν και αποκωδικοποιηθούν σωστά, συντελούν στην προσαρμογή της συμπεριφοράς του τελευταίου στην εκάστοτε διαδικασία επικοινωνίας και στην επίτευξη καλύτερης συνεννόησης μεταξύ πομπού και δέκτη.⁵¹

Παράλληλα με τον προφορικό και τον γραπτό λόγο χρησιμοποιούνται και κάποια στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας, που συντελούν καθοριστικά στην πραγματοποίηση της επικοινωνιακής διαδικασίας. Η μη λεκτική επικοινωνία, λοιπόν, πραγματώνεται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Παρακάτω γίνεται εκτενής αναφορά σε κάθε τρόπο.

Αρχικά, οι σωματικές κινήσεις, όπως οι χειρονομίες, οι εκφράσεις του προσώπου και οι κινήσεις των ματιών ή των χεριών, αποτελούν έναν από τους βασικότερους τρόπους μετάδοσης μη λεκτικών μηνυμάτων. Σύμφωνα με έρευνες το ανθρώπινο σώμα μπορεί να μεταφέρει 700.000 μηνύματα, ενώ το πρόσωπο από μόνο του μπορεί να εκδηλώσει περίπου 25.000 εκφράσεις. Μέσω των εκφράσεων αυτών το άτομο μπορεί να εκδηλώσει τα συναισθήματά του: τη χαρά, τη λύπη, τον φόβο, τον θυμό και άλλα.⁵²

Ο δεύτερος τρόπος είναι η παραγλώσσα. Παραγλώσσα αποτελεί ο τόνος της φωνής και η ποιότητά της, το ύφος, οι διακοπές της ομιλίας, το γέλιο, το κλάμα, οι διάφοροι ήχοι χωρίς νόημα, το χασμουρητό, ο αναστεναγμός και άλλα. Η παραγλώσσα μεταφέρει ανάλογα με τον τρόπο έκφρασής της θετικά ή αρνητικά μηνύματα, τα οποία τις περισσότερες φορές δεν είναι δυνατόν να αποκρυφτούν από τον περίγυρο.⁵³

⁵¹ Αθανασίου, 1998, σ. 76.

⁵² Ο. π., 1998, σ. 80.

⁵³ Ο. π., 1998, σ. 84-85.

Το άγγιγμα είναι ένα ισχυρό μέσο επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων. Χαρακτηρίζει τη συναισθηματική κατάσταση των τελευταίων και μπορεί να εκδηλωθεί στον ώμο, στο πρόσωπο, στο στήθος, στα πόδια κ.τ.λ., δείχνοντας την στοργή, την αγάπη, τη συμπαράσταση ενός ατόμου προς ένα άλλο, ανάλογα με τις προσδοκίες και τις επιθυμίες του καθενός. Το άγγιγμα είναι ένας ιδιαίτερος τρόπος επικοινωνίας, ο οποίος διαφοροποιείται από λαό σε λαό, από κουλτούρα σε κουλτούρα, ανάλογα με το φύλο και την ηλικία.⁵⁴

Περαιτέρω, ένας άλλος τρόπος μετάδοσης μη λεκτικών μηνυμάτων είναι το ντύσιμο, τα στολίδια και τα αρώματα, που χαρακτηρίζουν τον κάθε άνθρωπο ως μονάδα σε κάθε κοινωνία. Τα παραπάνω αυτά στοιχεία είναι πομπός πολλών και διαφορετικών μηνυμάτων, τα οποία μπορούν να επηρεάσουν την εξέλιξη μίας επικοινωνίας. Μάλιστα, σύμφωνα με μία έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε στην Αμερική και εξέτασε την επίδραση του ντυσίματος των εκπαιδευτικών στη σχολική μάθηση, προέκυψε ότι οι μαθητές εργάζονταν συστηματικότερα για τους παραδοσιακά ντυμένους εκπαιδευτικούς παρά για εκείνους, οι οποίοι ντύνονταν πρόχειρα ή προκλητικά.⁵⁵

Η θέση στην οποία κάθεται κανείς είναι εξίσου σημαντική στη διαδικασία της επικοινωνίας.⁵⁶ Η απόσταση, που τηρείται ανάμεσα στα άτομα, όταν επικοινωνούν, χαρακτηρίζει τη σχέση των ομιλητών: αν αυτή είναι τυπική, ουσιαστική, τρυφερή, ερωτική, φιλική, διέπεται από σεβασμό, εξουσία ή υπακοή.

Τέλος, η χρήση του χρόνου και οι συνθήκες της επικοινωνίας συναποτελούν βασικούς άξονες της μη λεκτικής επικοινωνίας. Αφενός, ο χρόνος που δαπανάται σε κάθε επικοινωνία από τον πομπό και τον δέκτη χαρακτηρίζει τη σπουδαιότητα της επικοινωνίας αυτής και αφετέρου, οι συνθήκες της επικοινωνίας, όπως είναι ο χώρος, επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη διαδικασία και στέλνουν τα αντίστοιχα μηνύματα.⁵⁷

Η σπουδαιότητα της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι μεγάλη. Η ομιλία πραγματοποιείται με τα φωνητικά όργανα, η επικοινωνία, όμως, συντελείται με όλο μας το σώμα.⁵⁸ Σύμφωνα με έρευνα του Albert Mehrabian κατά τη δεκαετία του 1970 στις Η.Π.Α., η συνολική επίδραση ενός μηνύματος ή μίας επικοινωνίας είναι 7% λεκτική (μόνο λέξεις), 38% φωνητική (τόνος της φωνής, οι διακυμάνσεις του και άλλα) και 55% μη λεκτική.⁵⁹ Καταλαβαίνει, λοιπόν, κανείς ότι η μη λεκτική επικοινωνία κυριαρχεί στην καθημερινότητα

⁵⁴ Αθανασίου, 1998, σ. 86.

⁵⁵ Ο. π., 1998, σ. 87.

⁵⁶ Ο. π., 1998, σ. 80.

⁵⁷ Ο. π., 1998, σ. 90-91.

⁵⁸ Abercrombie, 1968, σ. 55.

⁵⁹ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 33.

του ανθρώπου και καθορίζει τις διαπροσωπικές του σχέσεις στο χώρο εργασίας του, στους δημόσιους χώρους, σε χώρους ψυχαγωγίας, στο σχολείο, στο σπίτι κ.τ.λ.

2.3.1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας και συμπεριφοράς στον χώρο της επιστήμης αρχίζει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με πρωτεργάτη τον Κάρολο Δαρβίνο, ο οποίος επεσήμανε τη χρήση συγκεκριμένων συμβολικών χειρονομιών του ανθρώπου, οι οποίες υπηρετούν πρωταρχικές επικοινωνιακές λειτουργίες και χρησιμοποιούνται συνειδητά από αυτόν.⁶⁰ Ωστόσο, μέχρι τη δεκαετία του 1950 οι έρευνες στρέφονταν στη μελέτη της λεκτικής επικοινωνίας με εξαίρεση την προσπάθεια του David Efron, όταν τη δεκαετία του 1940 άρχισε να μελετάει τις χειρονομίες των ανθρώπων, όταν επικοινωνούν και το ρόλο της κουλτούρας στη διαμόρφωση της επικοινωνίας. Μάλιστα, δημοσίευσε την προσπάθειά του αυτή το 1941 με τίτλο *Gesture and Environment*.⁶¹

Η περίοδος της δεκαετίας του 1950 κι έπειτα αποτελεί ορόσημο για τη μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας. Κατά τη δεκαετία αυτή γίνονται συστηματικές μελέτες και έρευνες, που αφορούν τη δυνατότητα οργάνωσης των κινήσεων του σώματος, όπως ακριβώς δομείται η γλώσσα. Επίσης, στο επίκεντρο των ερευνητών βρίσκεται η ανθρώπινη συμπεριφορά, έτσι όπως καταγράφεται μέσα από φιλμ. Σημαντική προσπάθεια κατά την περίοδο αυτή είναι το έργο *Introduction to Kinesics*, το οποίο δημοσιεύει το 1952 ο ανθρωπολόγος Ray Birdwhistell, ο οποίος θεωρείται ο πρωτοπόρος στη συστηματική μελέτη των κινήσεων του ανθρώπου και τη διερεύνηση τρόπων οργάνωσής τους.⁶²

Τις δύο επόμενες δεκαετίες, 1960 και 1970, η μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας αρχίζει να παίρνει το χαρακτήρα της συστηματικής έρευνας. Οι τομείς της έρευνας πολλαπλασιάστηκαν με αποτέλεσμα οι ερευνητές να στραφούν σε πολλά και διαφορετικά ζητήματα της μη λεκτικής επικοινωνίας, όπως είναι οι κινήσεις των ματιών κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας ή οι παύσεις στην ομιλία. Παράλληλα, τους ερευνητές απασχόλησε η συμπεριφορά του αγγίγματος (*touching behavior*) και ο ρόλος του ντυσίματος, των κοσμημάτων και των χρωμάτων στη διαδικασία της ανθρώπινης επικοινωνίας. Το βιβλίο των

⁶⁰ Darwin, 1872, σ. 355.

⁶¹ Αθανασίου, 1998, σ. 78.

⁶² Ο. π., 1998, σ. 78.

Ekman και Friesen το 1969 αφορά τη χρήση και την κωδικοποίηση της μη λεκτικής συμπεριφοράς.⁶³

Οι έρευνες συνεχίζονται εντατικά και κατά τη δεκαετία του 1980, στρεφόμενες κυρίως, στη μελέτη των κινήσεων του σώματος, των ματιών, των εκφράσεων του προσώπου και του τόνου της φωνής. Περαιτέρω, το ενδιαφέρον στράφηκε και στον ξεχωριστό ρόλο κάθε χειρονομίας του ατόμου, αλλά και στο μεταξύ τους συσχετισμό. Δύο σημαντικά βιβλία την περίοδο αυτή είναι το έργο *Nonverbal Behavior: A Functional Perspective* (1983) του M. Patterson και το έργο *Mutual influence in expressive behavior: Adult-adult and infant-adult dyadic interaction* (1981) του Joseph Cappella.⁶⁴

Στον ελλαδικό χώρο, οι ερευνητικές προσπάθειες γύρω από τη μη λεκτική συμπεριφορά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ξεκινούν με τον Ιωάννη Βρεττό το 1994 και το έργο του *Μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία στη σχολική τάξη: Άσκηση με μικροδιδασκαλία*. Ωστόσο, η συστηματική μελέτη και ενασχόληση με τη μη λεκτική επικοινωνία πραγματοποιείται από την Ελένη Παπαδάκη-Μιχαηλίδη το 1998 με το βιβλίο της *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων*, στο οποίο γίνεται λόγος για τη θέση της μη λεκτικής επικοινωνίας στις διαπροσωπικές σχέσεις. Περαιτέρω, το 2000 εκδίδεται ένα σημαντικό έργο του Αναστάσιου Κοντάκου και του Νικήτα Πολεμικού, το οποίο αφορά τη μη λεκτική επικοινωνία στο νηπιαγωγείο, ενώ ο Ιωάννης Βρεττός (2003) εκδίδει λίγα χρόνια αργότερα ένα ακόμη εργαλείο για την προσέγγιση της μη λεκτικής επικοινωνίας, εξετάζοντας τη μη λεκτική συμπεριφορά εκπαιδευτικού και μαθητή.

Στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και συγκεκριμένα στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης έχει εκπονηθεί στα πλαίσια διδακτορικής διατριβής το 2004 από την υποψήφια διδάκτορα Κλεοπάτρα Ν. Βασιλείου, η διατριβή με θέμα: «Μη λεκτική επικοινωνία: η σημασία της στη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία». Σκοπός της διατριβής αυτής είναι η αποτύπωση της μη λεκτικής επικοινωνίας στην αίθουσα διδασκαλίας κατά τη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία, καθώς η κατανόησή της είναι σύμφωνα με τη συγγραφέα της ιδιαίτερα χρήσιμη για τους εκπαιδευτικούς, προκειμένου να επιτευχθεί η διδασκαλία και η επικοινωνία στη σχολική αίθουσα.⁶⁵

Η επικοινωνία, λεκτική ή μη λεκτική, είναι μία πολυδιάστατη και πολυσήμαντη διαδικασία, η οποία λαμβάνει χώρα σε κάθε έκφανση της κοινωνικής και προσωπικής ζωής του ανθρώπου. Για το λόγο αυτό, η ανθρώπινη επικοινωνία κεντρίζει το ενδιαφέρον των

⁶³ Αθανασίου, 1998, σ. 79.

⁶⁴ Ο. π., 1998, σ. 79.

⁶⁵ Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

ερευνητών από διαφορετικά επιστημονικά πεδία, όπως τη γλωσσολογία, την ψυχολογία, την κοινωνιολογία και άλλα. Παρόλο που η λεκτική επικοινωνία αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών και γλωσσολόγων από πολύ νωρίς στην ιστορία της επιστήμης, ωστόσο τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία στροφή προς τη μελέτη των μη λεκτικών στοιχείων του λόγου και κατ' επέκταση της μη λεκτικής επικοινωνίας ως σύνολο. Ειδικότερα, πολλοί ερευνητές στρέφουν το ενδιαφέρον τους στη διερεύνηση της σημασίας της μη λεκτικής επικοινωνίας στη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία και στο είδος της αλληλεπίδρασης μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητών, που συντελείται μέσω αυτής.

2.3.2. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η επικοινωνία και κατά συνέπεια η μη λεκτική επικοινωνία προσδιορίζονται από ορισμένους παράγοντες, που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνία και κάθε πολιτισμό. Οι παράγοντες αυτοί είναι καθοριστικής σημασίας για το είδος, τη συχνότητα και τη σημασία των μη λεκτικών μηνυμάτων, που μεταφέρονται, καθώς προσδιορίζουν την προσωπικότητα και τις διαπροσωπικές σχέσεις του ατόμου. Οι παράγοντες αυτοί είναι οι εξής:

1. Ο χώρος εκπομπής μηνυμάτων: τα μη λεκτικά μηνύματα ανάλογα με το χώρο στον οποίο εκδηλώνονται, θα πρέπει να συνάδουν με έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, η επικοινωνία στο σχολείο θα πρέπει να γίνεται στο πλαίσιο της κοσμιότητας, αποφεύγοντας τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι μαθητές ανάρμοστες συμπεριφορές. Το ίδιο ισχύει και για το χώρο της Εκκλησίας: οι πιστοί θα πρέπει να συμμορφώνονται με έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς.
2. Η προσωπικότητα του ατόμου: το άτομο διαμορφώνει το χαρακτήρα και την προσωπικότητά του μέσα από τη συναναστροφή του με τους υπόλοιπους ανθρώπους. Ανάλογα με την προσωπικότητα, που χαρακτηρίζει το κάθε άτομο, αποκωδικοποιεί με ορθό ή λανθασμένο τρόπο τα διάφορα στοιχεία μίας μη λεκτικής συμπεριφοράς.
3. Η ηλικία: ορισμένα στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας συνδέονται άρρηκτα με την ηλικία του ατόμου. Η ενδυμασία, η στάση του σώματος, το ύφος και το βλέμμα είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία ανάλογα με το είδος τους, προσιδιάζουν αντίστοιχα σε μικρές ή μεγάλες ηλικίες.
4. Το φύλο: Από την αρχαιότητα μέχρι το πρόσφατο παρελθόν το φύλο των παιδιών καθόριζε τις διαδικασίες της αγωγής και της εκπαίδευσης. Τα αγόρια δε λάμβαναν την

ίδια εκπαίδευση και παιδεία με τα κορίτσια. Σήμερα, σε μεγάλο βαθμό εκλείπουν τέτοιες θεωρήσεις και πρακτικές, ωστόσο ορισμένα στοιχεία της μη λεκτικής συμπεριφοράς δεν είναι θεμιτά και κοινωνικά αποδεκτά και από τα δύο φύλα.

5. Η κυρίαρχη ιδεολογία: η δημόσια και καθημερινή ζωή των περισσότερων ανθρώπων καθορίζεται από τις κοινωνικές και θρησκευτικές νόρμες. Οι συνθήκες, που επικρατούν σε μία κοινωνία, προδιαγράφουν τα πρότυπα συμπεριφοράς των πολιτών της. Για παράδειγμα, μία μουσουλμάνα γυναίκα δεν είναι δυνατόν να εμφανιστεί χωρίς να έχει καλυμμένο το κεφάλι, το λαιμό της και το σώμα της.⁶⁶

Περαιτέρω, το κοινωνικό και κυρίως το πολιτισμικό επίπεδο μίας κοινωνίας καθορίζει το πλήθος, το περιεχόμενο και τη χρήση των μη λεκτικών μηνυμάτων.⁶⁷ Για παράδειγμα, κάτι το οποίο θεωρείται ευγενικό ή θεμιτό σε έναν πολιτισμό, μπορεί να είναι εντελώς προσβλητικό ή αθέμιτο σε κάποιον άλλον. Οι Άραβες θεωρούν προσβολή να δείχνει κάποιος τη σόλα του παπουτσιού του και να κάθεται με σταυρωμένα πόδια, ενώ για τους Έλληνες θεωρείται κάτι το συνηθισμένο και θεμιτό.

«Τα ίδια μηνύματα μπορεί να έχουν διαφορετική σημασία σε διαφορετικές κοινωνίες. Το άγγιγμα έχει άλλη σημασία στις «κοινωνίες επαφής», όπου είναι πολύ κοινό, απ' ότι στις «κοινωνίες μη-επαφής», κι αυτό μπορεί να δημιουργήσει μεγάλες παρανοήσεις. Για παράδειγμα, οι Άραβες όχι μόνο αγγίζονται την ώρα που μιλάνε, αλλά κάθονται πολύ πιο κοντά, ο ένας ακριβώς απέναντι απ' τον άλλον και κοιτάζονται περισσότερο. Αυτό μπορεί ν' αναγκάσει ένα Δυτικό να κάμει πίσω ή να πάει στο πλάι σαν να τον κυνηγάει γύρω-γύρω ο Άραβας συνομιλητής του...»⁶⁸

Οι πολιτισμικές διαφορές στη μετάδοση και τη λήψη των μη λεκτικών μηνυμάτων είναι έκδηλη και σε πολλά άλλα παραδείγματα. Οι Γιαπωνέζοι, λόγου χάρη, δεν επιτρέπουν να φανούν τα συναισθήματά τους, και ιδιαίτερα τα αρνητικά, στο πρόσωπό τους. Οι Ιταλοί από την άλλη, χρησιμοποιούν με μεγάλη συχνότητα τις χειρονομίες για να τονίσουν και να εκφράσουν αυτά, που θέλουν να πουν. Τέλος, οι μαύροι της Αφρικής κοιτάνε λιγότερο την ώρα που ακούνε, ενώ οι λευκοί κοιτάνε περισσότερο κατά τη διάρκεια της συνομιλίας.⁶⁹ Κάποιος, ο οποίος δεν γνωρίζει τις διαφορετικές προσεγγίσεις της επικοινωνίας ανά τους πολιτισμούς του κόσμου, μπορεί εύκολα να παρεξηγήσει ή να παρεξηγηθεί σε μία προσωπική επαφή ή συνομιλία.

⁶⁶ Ζερβός, 2008, σ. 59-60.

⁶⁷ Ο. π., 2008, σ. 41.

⁶⁸ Argyle & Trower, 1981, σ. 110.

⁶⁹ Ο. π., 1981, σ. 110-111.

Ένα στοιχείο, το οποίο διαφοροποιείται από πολιτισμό σε πολιτισμό και από κοινωνία σε κοινωνία, είναι η απόσταση ανάμεσα σε δύο ανθρώπους, που θέλουν να ακούγονται και να βλέπονται. Η απόσταση αυτή προσδιορίζεται από κάποια όρια, τα οποία εξαρτώνται από το πώς αισθάνεται κάποιος για το συνομιλητή του και από την κοινωνική θέση των επικοινωνούντων. Κάθε άνθρωπος έχει τον προσωπικό του χώρο, η είσοδος στον οποίο επιτρέπεται μόνο σε συγκεκριμένους ανθρώπους. Συγκεκριμένα, οι φίλοι επιτρέπεται να πλησιάσουν από ενάμισι μέχρι μισό μέτρο (προσωπικός χώρος), οι μετέχοντες σε μία κοινωνική διαπραγμάτευση από ένα μέχρι τρία μέτρα (κοινωνικός χώρος) και σε απόσταση μεγαλύτερη των τριών μέτρων πραγματοποιούνται οι δημόσιες και απρόσωπες συζητήσεις. Οι Νοτιοαμερικάνοι στέκονται ακριβώς απέναντι και σε απόσταση πολύ πιο κοντινή απ' ό,τι οι Ευρωπαίοι, ενώ σε ορισμένες περιοχές της Ινδίας είθισται να τηρούνται παραδοσιακές αποστάσεις μεταξύ των διαφόρων καστών (Βραχμάνοι, Ναγιάροι, Αραβάν, Χερουμάν, Ναγιαντί).⁷⁰

Επίσης, το πολιτισμικό υπόβαθρο καθορίζει την αποδοχή ή μη του αγγίγματος στη διάρκεια μίας συζήτησης. Παραδείγματος χάριν, οι Γάλλοι και οι Ιταλοί αρέσκονται να αγγίζονται με τους συνομιλητές τους, ενώ οι Βρετανοί προτιμούν να αποφεύγουν το άγγιγμα, με μόνη εξαίρεση έναν αγωνιστικό χώρο ή ένα πολύ μεγάλο κοινό. Παγκοσμίως, το άγγιγμα είναι αποδεκτό και θεμιτό στην Ινδία, την Τουρκία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ελλάδα, την Ισπανία, τη Μέση Ανατολή, τη Ρωσία και σε ορισμένα μέρη της Ασίας. Αντιθέτως, το άγγιγμα δεν είναι αποδεκτό στη Γερμανία, την Ιαπωνία, την Αγγλία, στις Η.Π.Α. και τον Καναδά, στην Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία, την Εσθονία, την Πορτογαλία, τη Βόρεια Ευρώπη και την Σκανδιναβία.⁷¹

Ο τρόπος χειραψίας και χαιρετισμού είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό της μη λεκτικής επικοινωνίας, το οποίο χαρακτηρίζει με διαφορετικό τρόπο τους διάφορους πολιτισμούς. «Οι Βρετανοί, Αυστραλοί, Νεοζηλανδοί, Γερμανοί και Αμερικανοί συνήθως ανταλλάσσουν χειραψία όταν βρίσκονται, και ξανά όταν αποχαιρετούν ο ένας τον άλλον. Οι περισσότεροι Ευρωπαίοι ανταλλάσσουν χειραψία μεταξύ τους αρκετές φορές την ημέρα και κάποιοι Γάλλοι έχει παρατηρηθεί πως το κάνουν μέχρι και για 30 συνολικά λεπτά κάθε μέρα. Σε κάποιες ινδικές, ασιατικές και αραβικές περιοχές μπορεί να συνεχίσουν να σου κρατούν το χέρι ακόμα και όταν η χειραψία ολοκληρωθεί...»⁷²

⁷⁰ Argyle & Trower, 1981, σ. 17-18.

⁷¹ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 158-159.

⁷² Ο. π. , 2006, σ. 149.

Ωστόσο, υπάρχουν επικοινωνιακά στοιχεία, όπως το χαμόγελο και οι εκφράσεις του προσώπου, τα οποία έχουν σχεδόν παντού την ίδια σημασία. Ο Paul Ekman, Αμερικανός ψυχολόγος, διεξήγαγε έρευνα κατά την οποία έδειξε φωτογραφίες ανθρώπων με διαφορετικά συναισθήματα (ευτυχία, θυμό, φόβο, θλίψη, αηδία και έκπληξη) σε ανθρώπους 21 διαφορετικών πολιτισμών. Τα συμπεράσματα της έρευνας ήταν η διαπίστωση ότι η πλειονότητα των ατόμων όλων των πολιτισμών συμφωνούσαν σχετικά με τις φωτογραφίες, που έδειχναν ευτυχία, θλίψη ή αηδία. Ανάλογα αποτελέσματα παρατηρήθηκαν και στα συναισθήματα της έκπληξης, του φόβου και του θυμού. Η μόνη πολιτισμική διαφορά εντοπίστηκε στους Ιάπωνες, οι οποίοι ερμήνευσαν το συναίσθημα του φόβου ως έκπληξη.⁷³

2.3.3. Η ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Η ουσιώδης και αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητών είναι ο προπομπός ενός ευνοϊκού εκπαιδευτικού κλίματος, το οποίο καλλιεργεί την προσωπικότητα του μαθητή και αναπτύσσει την κριτική του σκέψη και ευχέρεια. Μπορεί η λεκτική επικοινωνία να κατέχει τα ηνία μέσα στη σχολική τάξη, καθώς είναι ένα σημαντικό κομμάτι της σχολικής πρακτικής, ωστόσο η μη λεκτική επικοινωνία συμπληρώνει την ομιλία των επικοινωνούντων, δίνοντας σημαντικά μηνύματα, τα οποία αν αξιολογηθούν σωστά από τον εκπαιδευτικό, μπορούν να οδηγήσουν σε άριστα επικοινωνιακά και μαθησιακά αποτελέσματα.

Ωστόσο, αποτελέσματα ερευνών πιστοποιεί το γεγονός ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών αγνοεί ή δε λαμβάνει υπόψη τα μη λεκτικά μηνύματα, που δέχονται από τους μαθητές κατά τη μαθησιακή διαδικασία. Μάλιστα, ερευνητές έχουν τονίσει την επιτακτική ανάγκη ερμηνείας της μη λεκτικής συμπεριφοράς των μαθητών με ακρίβεια από τους εκπαιδευτικούς. Και αυτό γιατί τόσο η λεκτική όσο και η μη λεκτική επικοινωνία στο σχολείο είναι εξίσου σημαντικές για την προαγωγή της μάθησης, την έκφραση επιθυμιών και συναισθημάτων και τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του παιδιού.⁷⁴

Σύμφωνα με ερευνητικά στοιχεία, τα οποία προκύπτουν από εφαρμοσμένες μικροδιδασκαλίες στη σχολική τάξη, η κατανόηση των μη λεκτικών μηνυμάτων από τους μαθητές ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία (όσο μεγαλύτερο είναι το παιδί τόσο καλύτερα

⁷³ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 147.

⁷⁴ Αθανασίου, 1998, σ.92.

κατανοεί τη μη λεκτική συμπεριφορά), το φύλο (τα κορίτσια αποκωδικοποιούν καλύτερα τα μη λεκτικά στοιχεία) και τη θέση του μαθητή στην τάξη (οι μαθητές των μπροστινών θρανίων είχαν καλύτερη επίδοση στην αποκωδικοποίηση μη λεκτικών μηνυμάτων).⁷⁵

Δύο από τα συνηθέστερα στοιχεία μη λεκτικής επικοινωνίας, τα οποία μπορούν να παρατηρηθούν μέσα στη σχολική αίθουσα είναι η ελαφριά κίνηση της κεφαλής του μαθητή, όταν αυτός κοιτάζει με αφοσίωση τον εκπαιδευτικό και κουνά το κεφάλι του καταφατικά, και η όρθια στάση του σώματος του μαθητή με την ταυτόχρονη προσήλωση του βλέμματός του στον εκπαιδευτικό, στοιχείο το οποίο υποδηλώνει την παρακολούθηση από το μαθητή των λεγομένων του εκπαιδευτικού.⁷⁶

Ένα, ακόμη, στοιχείο είναι ο τόνος, ο ρυθμός και η ένταση της φωνής του εκπαιδευτικού. Όταν ο τόνος της φωνής του εκπαιδευτικού είναι υψηλός οφείλεται στην προσπάθεια του τελευταίου να ακουστεί καλύτερα ή στην πρόθεσή του να κάνει φανερή την οργή του. Συνήθως, ο τόνος της φωνής του εκπαιδευτικού ενισχύεται, όταν θέλει να επιβάλλει την απαραίτητη ησυχία στους μαθητές του. Όσον αφορά το ρυθμό, ο πολύ γρήγορος ρυθμός φανερώνει άγχος και ανασφάλεια, ενώ το ίδιο ισχύει και με την πολύ σιγανή φωνή. Αντίθετα, μία πολύ δυνατή φωνή προδίδει την τάση του εκπαιδευτικού για αυτοπροβολή ή επιβολή.⁷⁷

Περαιτέρω, η παύση στην ομιλία από τον εκπαιδευτικό αποτελεί ένα σύνηθες στοιχείο μη λεκτικής επικοινωνίας. Πολλές φορές, ο εκπαιδευτικός διακόπτει τη ροή του λόγου του αιφνίδια και για λίγα μόλις δευτερόλεπτα χωρίς να επικεντρώνει το βλέμμα του σε κάποιον μαθητή. Αυτό έχει ως σκοπό να δώσει τον απαραίτητο χρόνο στους μαθητές να σκεφτούν πάνω στο θέμα για το οποίο έκανε λόγο ο εκπαιδευτικός ή να βοηθήσει τον εκπαιδευτικό να συγκροτήσει τη σκέψη του γρήγορα, ώστε να διατυπώσει τη σύνοψη ενός μαθήματος ή μίας ενότητας. Από την άλλη, όταν η παύση είναι παρατεταμένη και επικεντρώνεται το βλέμμα του εκπαιδευτικού σε έναν ορισμένο μαθητή, τότε υποδηλώνεται η δυσαρέσκεια του εκπαιδευτικού για κάποια αθέμιτη κατάσταση στην τάξη.⁷⁸

Τέλος, μερικά, ακόμη, στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας, τα οποία διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα της επικοινωνίας στον χώρο του σχολείου είναι η γενική όψη της τάξης (καθαριότητα, διακόσμηση κ.τ.λ.), το σχετικά υψηλό βάθρο της έδρας (σύμφωνα με την ψυχολογία αποτελεί διαχωρισμό μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητή), η διάταξη των θρανίων (η διάταξη των θρανίων σε σχήμα Π είναι προτιμότερη από τη

⁷⁵ Βρεττός, 2003, σ. 375-380.

⁷⁶ Ζερβός, 2008, σ. 43.

⁷⁷ Ο. π., 2008, σ.45.

⁷⁸ Ο. π., 2008, σ. 45.

διάταξη των θρανίων το ένα πίσω από το άλλο σε σειρές) και το προφίλ του δασκάλου (διδασκτική και επικοινωνιακή τακτική, ενδυμασία, κίνηση μέσα στην τάξη, τρόπος χρήσης του πίνακα και των εποπτικών μέσων κ.τ.λ.).⁷⁹

Συνοψίζοντας, η μη λεκτική επικοινωνία στο χώρο της εκπαίδευσης κατέχει σημαντική θέση και θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ανάλογα από τους εκπαιδευτικούς. Η συνειδητοποίηση του σπουδαίου ρόλου της μη λεκτικής επικοινωνίας και συμπεριφοράς στην αλληλεπίδραση του εκπαιδευτικού και των μαθητών συντελεί καθοριστικά στη διαμόρφωση ενός θετικού κλίματος στην τάξη και τη βελτίωση της επίδοσης των μαθητών. Επομένως, ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να έχει επίγνωση όχι μόνο των λεκτικών μηνυμάτων, αλλά και των μη λεκτικών, που εκπέμπονται από τους μαθητές κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε να είναι σε θέση να κατανοεί τις ανάγκες των μαθητών του και να παρεμβαίνει αποτελεσματικά.

⁷⁹ Ζερβός, 2008, σ. 46.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

3.1. ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Στις διάφορες κουλτούρες ανά τον κόσμο υπάρχουν, σαφώς, πολιτισμικές διαφορές στη γλώσσα του σώματος, κυρίως σε σχέση με τον προσωπικό χώρο, την επαφή των ματιών, τη συχνότητα του αγγίγματος και τις προσβλητικές χειρονομίες. Ωστόσο, οι εκφράσεις του προσώπου και το χαμόγελο έχουν σχεδόν σε όλους τους πολιτισμούς την ίδια σημασία. Οι πολιτισμοί με τις περισσότερες πολιτισμικές διαφορές είναι οι αραβικές χώρες, ορισμένα μέρη της Ασίας και η Ιαπωνία.

Ο συμβολισμός των χρωμάτων ποικίλλει ανάλογα με την πολιτισμική ταυτότητα του κάθε λαού. Για παράδειγμα, το λευκό συμβολίζει την αγνότητα και τη χαρά στις δυτικές κοινωνίες, ενώ αντίθετα για τον σινικό-ιαπωνικό πολιτισμό το λευκό αποτελεί χρώμα αμφίεσης εκείνων, που παίρνουν μέρος σε οργανωμένες νεκρικές πομπές. Περαιτέρω, στις κοινωνίες της Δύσης η αμοιβαία βλεμματική επαφή των συνομιλητών αποτελεί ένδειξη ευγένειας και ειλικρινούς διάθεσης για επικοινωνία. Στην Ιαπωνία και σε χώρες της Νότιας Αμερικής το παρατεταμένο κοίταγμα στα μάτια λαμβάνεται ως επιθετική ή προσβλητική διάθεση.⁸⁰

Η διάρκεια της οπτικής επαφής διαφέρει πολύ από πολιτισμό σε πολιτισμό. Οι Νοτιοευρωπαίοι κοιτάζονται για πολύ περισσότερο χρόνο από τους Βορειοευρωπαίους και τους Αμερικανούς, με αποτέλεσμα όταν συνομιλούν άτομα από τις διαφορετικές αυτές κοινωνίες να υπάρχουν επικοινωνιακά προβλήματα. Οι Άγγλοι πιστεύουν ότι οι Ιταλοί, που κοιτάζουν παρατεταμένα, δείχνουν υπερβολική οικειότητα, ενώ οι Ιταλοί από τη μεριά τους πιστεύουν για τους Άγγλους ότι είναι ψυχροί, για τους αντίθετους λόγους.⁸¹

Ένα άλλο στοιχείο, που διαφοροποιείται από κοινωνία σε κοινωνία είναι οι χειρονομίες. Οι Ιταλοί και ιδιαίτερα οι Ναπολιτάνοι χρησιμοποιούν τις χειρονομίες με τη μεγαλύτερη συχνότητα από κάθε άλλο λαό, για να εκφράσουν συνήθως την απογοήτευση, την ειλικρίνεια, την παράκληση, την καχυποψία ή την κοροϊδία. Ένας λαός, που χρησιμοποιεί επίσης πολύ τις χειρονομίες είναι οι Άραβες. Μία χαρακτηριστική χειρονομία που συνηθίζουν για να εκφράσουν τη δυστυχία είναι το χτύπημα των μηρών και το κούνημα του σώματος στην καθιστή θέση.⁸²

Η χρήση του χώρου, επίσης, διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα. Έχει παρατηρηθεί ότι οι Άραβες και οι Νοτιοαμερικάνοι κρατούν μικρότερη απόσταση ο ένας από τον άλλον

⁸⁰ Ζερβός, 2008, σ. 53-54.

⁸¹ Argyle & Trower, 1981, σ. 13.

⁸² Ο. π., 1981, σ. 15.

συγκριτικά με τους Ευρωπαίους ή τους Βορειοαμερικάνους. Αυτοί που κρατούν, βέβαια, τη μεγαλύτερη απόσταση είναι οι νέγροι της Αμερικής. Μάλιστα, σε ορισμένα μέρη της Ινδίας υπάρχουν συγκεκριμένες αποστάσεις που πρέπει να τηρούν οι κάστες μεταξύ τους, απόσταση που φθάνει ακόμα και τα είκοσι μέτρα.⁸³ Ο προσωπικός χώρος, λοιπόν, καθορίζεται από πολιτισμικούς παράγοντες. Στην Ιαπωνία συνηθίζουν να συνυπάρχουν σε περιορισμένο χώρο, ενώ άλλοι πολιτισμοί προτιμούν να κρατούν μεγαλύτερες αποστάσεις μεταξύ τους και να έχουν μεγαλύτερο ζωτικό χώρο. Οι διαφορετικές ανάγκες των πολιτισμών για προσωπικό χώρο μπορούν να επιφέρουν προβλήματα, όταν συνυπάρχουν. Οι Ιταλοί, για παράδειγμα, συνηθίζουν να κρατούν μικρότερες αποστάσεις συγκριτικά με τους Αυστραλούς και αυτό ενδέχεται να παρερμηνευτεί ως προς τα κίνητρα και τις προθέσεις από τους τελευταίους.

Ο τρόπος χαιρετισμού και χειραψίας διαφοροποιείται στις διαπολιτισμικές συναντήσεις. Οι λαοί της Ευρώπης συνηθίζουν τη χειραψία πολλές φορές την ημέρα. Μάλιστα, έχει παρατηρηθεί ότι οι Γάλλοι πραγματοποιούν τη χειραψία ακόμη και για τριάντα λεπτά μέσα σε μία ημέρα. Σε ορισμένες ινδικές, ασιατικές και αραβικές περιοχές μπορεί να συνεχίζουν τη χειραψία και μετά το χαιρετισμό, κρατώντας το χέρι. Μεταξύ των διαφόρων λαών, όπως των Αμερικάνων και των Γερμανών, διαφοροποιείται ο αριθμός των τρανταγμάτων κατά τη χειραψία. Οι Γερμανοί τραντάζουν το χέρι μία ή δύο φορές κατά τη χειραψία, ενώ οι Αμερικάνοι πέντε έως επτά φορές. Ο χαιρετισμός με φιλί στο μάγουλο διαφέρει. Οι Σκανδιναβοί επιλέγουν ένα φιλί, οι Γάλλοι επιλέγουν δύο και οι Ολλανδοί, οι Βέλγοι και οι Άραβες τρία. Αντίθετα, οι Βρετανοί αποφεύγουν το χαιρετισμό με φιλί.⁸⁴

Κάθε κοινωνία χαρακτηρίζεται από το δικό της επικοινωνιακό κώδικα, από τους δικούς της κανόνες και έθιμα και τις δικές της ηθικές αξίες. Κάτι το οποίο θεωρείται κοινώς αποδεκτό σε μία κοινωνία της Δύσης, ενδέχεται να είναι κοινωνικά κατακριτέο σε μία κοινωνία της Ανατολής. Είναι, λοιπόν, σημαντικό να γνωρίζει κανείς τις πολιτισμικές διαφορές της μη λεκτικής επικοινωνίας, ώστε να αποφεύγονται οι παρανοήσεις και να διευκολύνεται η αποτελεσματική επικοινωνία ατόμων από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα.

⁸³ Argyle & Trower, 1981, σ. 18.

⁸⁴ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 149.

3.2. ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ

Η συζήτηση γύρω από το ζήτημα ύπαρξης ή μη ενός κώδικα μη λεκτικής επικοινωνίας κοινό για όλους τους ανθρώπους έχει απασχολήσει ευρύτατα τον επιστημονικό κόσμο και έχουν δημοσιευτεί αντιφατικές απόψεις σχετικά με το ζήτημα αυτό. Πρώτος από όλους, ο Κάρολος Δαρβίνος, επεσήμανε το 1872 σημαντικές ομοιότητες σε εκφραστικές συμπεριφορές ανθρώπων με διαφορετικό γλωσσικό κώδικα και πολιτισμικό υπόβαθρο. Οι ομοιότητες αυτές σύμφωνα με τον Δαρβίνο, οφείλονται στα εγγενή χαρακτηριστικά των ανθρώπων.⁸⁵

«Τα περισσότερα από τα βασικά σήματα επικοινωνίας είναι κοινά σε ολόκληρο τον κόσμο. Όταν οι άνθρωποι είναι ευτυχισμένοι, χαμογελούν. Όταν είναι στεναχωρημένοι ή θυμωμένοι, συνοφρυώνονται. Το κούνημα του κεφαλιού από πάνω προς τα κάτω χρησιμοποιείται σχεδόν παγκόσμια για να δείξει κατάφαση και συμφωνία. Το κούνημα του κεφαλιού δεξιά-αριστερά, που δείχνει άρνηση, είναι επίσης παγκόσμιο και φαίνεται πως είναι μία κίνηση που μαθαίνουμε σε νηπιακή ηλικία...».⁸⁶ Η γλώσσα του σώματος αποτελεί το κοινό σημείο επαφής μεταξύ των ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο και έχει διαπολιτισμικό χαρακτήρα.

Σύμφωνα με έρευνα, που διεξήγαγε ο Paul Ekman⁸⁷ σε άτομα είκοσι ενός διαφορετικών πολιτισμών, διαπιστώθηκε πως σε κάθε περίπτωση η πλειονότητα των ατόμων σε κάθε χώρα συμφωνούσε σχετικά με τις φωτογραφίες που έδειχναν ευτυχία, θλίψη ή αηδία. Σχετική συμφωνία υπήρξε και με τις εκφράσεις έκπληξης, φόβου και θυμού. Η κυριότερη πολιτισμική διαφορά, που παρατηρήθηκε ήταν στους Ιάπωνες, οι οποίοι εξέλαβαν τον φόβο ως έκπληξη.⁸⁸ Οι εκφράσεις του προσώπου και το χαμόγελο είναι τα στοιχεία εκείνα, που έχουν το μεγαλύτερο διαπολιτισμικό χαρακτήρα.

Σε ολόκληρο τον κόσμο, εκτός από τις κοινές εκφράσεις του προσώπου, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τα συναισθήματα των ανθρώπων με διαφορετική κουλτούρα, υπάρχουν τρεις χειρονομίες, οι οποίες είναι ιδιαίτερα συνήθεις και έχουν διαπολιτισμικό χαρακτήρα. Οι χειρονομίες αυτές είναι:

1. Το δαχτυλίδι: η χειρονομία αυτή έγινε γνωστή στις Ηνωμένες Πολιτείες της

⁸⁵ Hinde, 1972, σ. 297.

⁸⁶ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 44.

⁸⁷ Ο Paul Ekman είναι αμερικανός ψυχολόγος. Γεννήθηκε στις 15 Φεβρουαρίου του 1934 στην Ουάσινγκτον των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και έχει λάβει στην καριέρα του πολλά βραβεία και διακρίσεις για τη δουλειά του και ειδικότερα για τη μελέτη της γλώσσας του σώματος.

⁸⁸ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 147.

Αμερικής κατά τον 19^ο αιώνα, όταν οι εφημερίδες άρχισαν να χρησιμοποιούν ακρωνύμια για

τις πιο κοινές φράσεις. Η χειρονομία αυτή αντιπροσωπεύει το «OK», που σημαίνει «όλα καλά» και είναι κοινή σε όλες τις αγγλόφωνες χώρες και γρήγορα εξαπλώθηκε παγκοσμίως μέσω των αμερικάνικων τηλεοπτικών σειρών και ταινιών.

Εικόνα 1: Η χειρονομία δαχτυλίδι⁸⁹

2. Ο σηκωμένος αντίχειρας: η χειρονομία αυτή έχει τρεις ερμηνείες και είναι ιδιαίτερα

γνωστή σε χώρες, όπως η Αυστραλία, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η Νότιος Αφρική και η Νέα Ζηλανδία. Η πρώτη ερμηνεία αφορά τη χρήση της συγκεκριμένης χειρονομίας για να κάνει κανείς οτοστόπ. Η δεύτερη σημαίνει πως όλα πάνε καλά, ενώ η τρίτη ερμηνεία σχετίζεται με το απότομο τίναγμα του αντίχειρα προς τα πάνω και εκλαμβάνεται ως προσβολή.

Εικόνα 2: Ο σηκωμένος αντίχειρας⁹⁰

⁸⁹ Feldman & Rime, 1991, σ. 438.

⁹⁰ Ο. π., 1991, σ. 438.

3. Το σήμα V: το σήμα αυτό είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο στην Αυστραλία, τη Νέα

Ζηλανδία και τη Μεγάλη Βρετανία και σημαίνει νίκη. Τη χειρονομία αυτή την έκανε γνωστή ο Winston Leonard Spencer-Churchill⁹¹ στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου.⁹²

Εικόνα 3: Το σήμα V⁹³

⁹¹Ο Winston Leonard Spencer-Churchill ήταν Βρετανός πολιτικός, στρατιωτικός, δημοσιογράφος και συγγραφέας και ένας από τους αρχιτέκτονες της συμμαχικής νίκης κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (γνωστός ως ο «Πατέρας της Νίκης»), που συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση του καθεστώτος των διεθνών συσχετισμών κατά την μεταπολεμική περίοδο.

⁹² Pease A. & Pease B., 2006, σ. 154-157.

⁹³ Feldman & Rime, 1991, σ. 444.

3.3. Η ΝΟΗΜΑΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Η γλώσσα έχει ποικίλες μορφές εκδήλωσης: την προφορική γλώσσα, την γραπτή γλώσσα, τη γλώσσα του σώματος, τη νοηματική γλώσσα, τη γλώσσα των τεχνών και διάφορες άλλες γλώσσες. Είναι ένα ισχυρό κοινωνικό μέσο, που διευκολύνει την επικοινωνία μεταξύ κοινωνικών ομάδων με ιδιαιτερότητες και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως αυτής των ατόμων με κώφωση. Η νοηματική γλώσσα έχει κοινά χαρακτηριστικά με τη γλώσσα του σώματος, δεδομένου ότι και οι δύο στηρίζονται στις κινήσεις του σώματος και στην έκφραση του προσώπου.

Η νοηματική γλώσσα αποτελεί ένα ευρέως διαδεδομένο εναλλακτικό σύστημα επικοινωνίας και είναι το απαραίτητο εργαλείο για την επικοινωνία κωφών ατόμων ή ατόμων με σοβαρά προβλήματα ακοής. «Η γλώσσα των ατόμων με προβλήματα ακοής αποτελείται κυρίως από νοήματα με τα χέρια, μορφασμούς προσώπου, στοιχεία, τα οποία για τους γνώστες της γλώσσας αυτής αποδίδουν με ακρίβεια γεγονότα, σκέψεις, κρίσεις, επιθυμίες και συμφωνίες...».⁹⁴ Πρόκειται για μία οπτικό-κινησιακή γλώσσα, η οποία διαθέτει λεκτικές και συντακτικές δομές για να εκφράσει οποιαδήποτε αφηρημένη έννοια.

Οι εκπρόσωποι της νοηματικής γλώσσας χρησιμοποιούν τη γλώσσα του σώματος προκειμένου να εκφράσουν τα νοήματα, που επιθυμούν. Η στάση ή η κίνηση του σώματος και η έκφραση του προσώπου, στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας, χρησιμοποιούνται από τους κωφούς για να μεταφέρουν μία πληροφορία, μία σκέψη ή μία επιθυμία. Για παράδειγμα, η έννοια του μέλλοντος διατυπώνεται στη νοηματική γλώσσα με μία ελαφριά κλίση του σώματος προς τα εμπρός.

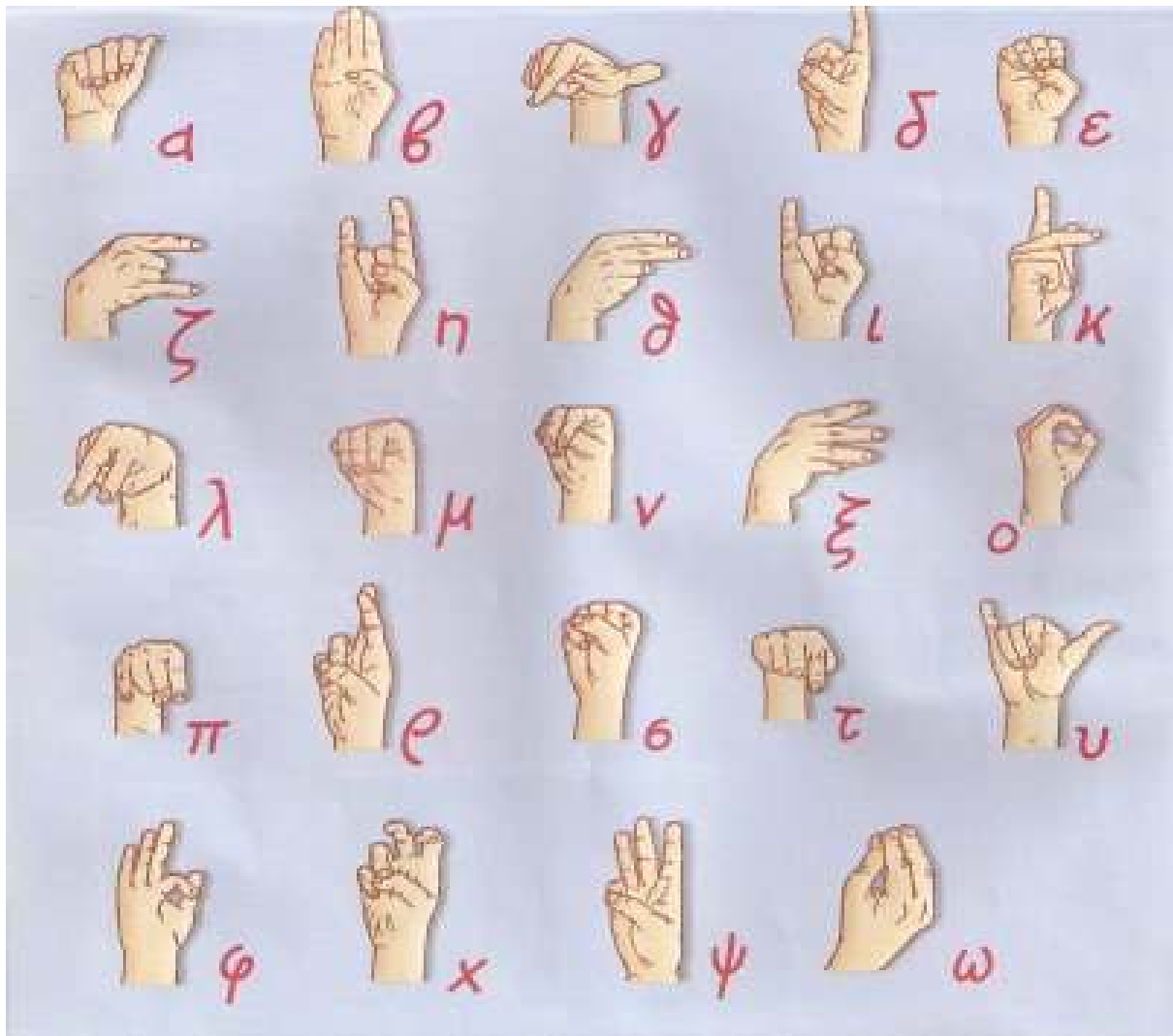
Η νοηματική γλώσσα διδάσκεται σε ειδικά εκπαιδευτικά κέντρα και μαθαίνεται όχι μόνο από κωφάλαλους, αλλά και από άτομα, που ενδιαφέρονται να κατανοήσουν τη λειτουργία αυτής της γλώσσας και θέλουν να επικοινωνήσουν με κάποιο άτομο, που έχει προβλήματα ακοής. Στη χώρα μας υπάρχει διαθέσιμο το Κέντρο Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας, το οποίο ιδρύθηκε το 2001 και διαθέτει πολλά παραρτήματα σε όλη την Ελλάδα και στο οποίο μπορεί κανείς να απευθυνθεί για την εκμάθηση της νοηματικής γλώσσας.

Η νοηματική γλώσσα δε θεωρείται διεθνής γλώσσα και κάθε χώρα διαθέτει το δικό της σύστημα στη νοηματική γλώσσα με διαφορετικό αλφάβητο και νοήματα, τα οποία εκφράζονται κατά βάση με τις κινήσεις των χεριών και τους μορφασμούς του προσώπου.

⁹⁴ Ζερβός, 2008, σ. 52.

Έτσι, όταν άνθρωποι με κώφωση ταξιδεύουν στο εξωτερικό για εργασία, σπουδές ή αναψυχή αντιμετωπίζουν προβλήματα συνεννόησης με τους άλλους λαούς. Βέβαια, υπάρχει μία διεθνής νοηματική γλώσσα, ωστόσο λίγοι είναι αυτοί που τη γνωρίζουν.

Η Ελληνική Νοηματική Γλώσσα (Ε.Ν.Γ.) είναι η φυσική γλώσσα της κοινότητας των κωφών στην Ελλάδα. Το σύστημα των κανόνων με τους οποίους επιτυγχάνεται η επικοινωνία είναι, όπως και στις υπόλοιπες χώρες, οπτικό-κινησιακό. Τα γλωσσικά μέσα, που χρησιμοποιούνται για να αποδοθούν οι διάφορες έννοιες είναι η κίνηση των χεριών, η στάση ή κίνηση των χεριών και η έκφραση του προσώπου. Πρόκειται για ένα αυτόνομο σύστημα, που μπορεί να μελετηθεί και να αναλυθεί όπως και κάθε άλλη φυσική γλώσσα. Στην παρακάτω εικόνα απεικονίζεται η αναπαράσταση του ελληνικού νοηματικού αλφαβήτου με τις κινήσεις των χεριών.

Εικόνα 4: Το αλφάβητο της νοηματικής γλώσσας⁹⁵

⁹⁵ Η Καθημερινή.

3.4. ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ

Τα δύο φύλα διαφέρουν ως προς τη χρήση, την πρόσληψη και την αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων, που μεταφέρονται με τη γλώσσα του σώματος. Οι γυναίκες είναι από τη φύση τους προικισμένες με την ικανότητα να «διαβάζουν» με μεγαλύτερη ευκολία τα μη λεκτικά σήματα. Κάποια στοιχεία της γλώσσας του σώματος είναι κοινά και για τα δύο φύλα, ενώ κάποια άλλα είναι χαρακτηριστικά ενός φύλου, καθώς ποικίλει η συχνότητα και η σκοπιμότητά τους.

Μία από τις πιο συχνές κινήσεις του γυναικείου φύλου, η οποία είναι τρεις φορές συχνότερη στις γυναίκες από ό,τι στους άνδρες, είναι το φτιάξιμο των μαλλιών με το χέρι ή τα δάχτυλα. Επίσης, οι γυναίκες συνηθίζουν να έχουν τα πόδια σταυρωμένα το ένα πάνω στο άλλο με συχνότητα πολύ μεγαλύτερη από αυτή των ανδρών. Χαρακτηριστική είναι και η κίνηση του ανεβάσματος των μανικιών, όταν μία γυναίκα ετοιμάζεται να προβεί σε μία ενέργεια προσέγκυσης ενός άνδρα. Από τη μεριά του, το ανδρικό φύλο διακρίνεται για κάποιες κινήσεις, οι οποίες είναι αντιπροσωπευτικές. Οι άνδρες συνηθίζουν να βάζουν το δάχτυλο στον κρόταφο, καθώς και τα χέρια τους στη μέση αρκετά συχνά. Ακόμη, όταν το ανδρικό φύλο επιδιώκει να γοητεύσει μία γυναίκα ή την προσεγγίσει, προβαίνει στην κίνηση του τραβήγματος του παντελονιού προς τα επάνω.⁹⁶

Περαιτέρω, μία ακόμη διαφορά εστιάζεται στους βραχίονες των δύο φύλων. Οι βραχίονες του ανδρικού φύλου περιστρέφονται προς τα μέσα, ενώ οι βραχίονες του γυναικείου φύλου προς τα έξω. Οι γυναίκες συνηθίζουν να κρατούν τα μπράτσα πιο ανοιχτά, όταν ελκύονται από έναν άνδρα, ενώ όταν βρίσκουν κάποιον άσχημο ή επιθετικό, σταυρώνουν τα χέρια μπροστά στο στήθος.⁹⁷

Οι γυναίκες διαθέτουν μεγαλύτερη διαίσθηση από τους άνδρες και αυτό τους επιτρέπει εκ φύσεως να μπορούν να αντιληφθούν με μεγαλύτερη ευκολία το ψέμα. Μάλιστα, σύμφωνα με έρευνες, που έχουν διεξαχθεί, οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερη επίδοση από τους άνδρες, όταν τους ζητήθηκε να κρίνουν ποιοι έλεγαν ψέματα και ποιοι όχι. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες ήταν σε θέση να αποκωδικοποιήσουν πολύ πιο εύστοχα ένα βλέμμα ενός ανθρώπου, που έλεγε ψέματα συγκριτικά με τους άνδρες. Επίσης, ο διαισθητικός εγκέφαλος των γυναικών εντόπισε πιο εύστοχα από εκείνον των ανδρών αλλαγές στην χροιά της φωνής,

⁹⁶ Μαρτέν, 2006, σ. 62.

⁹⁷ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 124.

χειρονομίες και κινήσεις, αλλά και άλλες ενδείξεις, που προδίδουν έναν ψεύτη.⁹⁸

⁹⁸ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 223.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΝΗΛΙΚΕΣ

4.1. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η επικοινωνία διαχωρίζεται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τη λεκτική επικοινωνία και τη μη λεκτική επικοινωνία. Παράλληλα με το γραπτό και τον προφορικό λόγο, χρησιμοποιούνται από τα άτομα που επικοινωνούν, και κάποια στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας, τα οποία συντελούν καθοριστικά στην υλοποίηση της επικοινωνιακής διαδικασίας. Η μη λεκτική επικοινωνία, λοιπόν, πραγματώνεται με διάφορους τρόπους. Οι τρόποι αυτοί είναι οι εξής:

1. Οι σωματικές κινήσεις
2. Η παραγλώσσα
3. Το άγγιγμα
4. Το ντύσιμο, τα στολίδια και τα αρώματα
5. Η θέση στην οποία κάθεται κανείς
6. Η χρήση του χρόνου και οι συνθήκες επικοινωνίας

Στο κεφάλαιο αυτό, λοιπόν, θα αναλυθούν με λεπτομερή και εμπειριστατωμένο τρόπο τα στοιχεία με τα οποία συντελείται η μη λεκτική επικοινωνιακή διαδικασία στους ενήλικες και θα αναδειχθεί η σπουδαιότητα της γλώσσας του σώματος.

4.1.1. ΟΙ ΣΩΜΑΤΙΚΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ

Η χρήση του σώματος είναι ένας από τους βασικότερους τρόπους για την αποστολή και τη λήψη μη λεκτικών μηνυμάτων ανάμεσα στον πομπό και τον δέκτη κατά την υλοποίηση μίας επικοινωνιακής διαδικασίας. Σύμφωνα με έρευνες, που έχουν διεξαχθεί παγκοσμίως, έχει αποδειχθεί επιστημονικά ότι με τη βοήθεια του σώματος είναι δυνατόν να σταλθούν χιλιάδες σήματα επικοινωνίας. Μάλιστα, υπάρχουν κινήσεις, οι οποίες είναι παγκοσμίως αναγνωρίσιμες και αποδεκτές από όλους τους πολιτισμούς και συντελούν καθοριστικά στην συνεννόηση και την επικοινωνία ατόμων με διαφορετικό γλωσσικό κώδικα και πολιτισμικά στοιχεία.

Η έκφραση βοηθά το άτομο να κάνει γνωστές τις σκέψεις του, τις επιθυμίες του, τα συναισθήματά του, την εμφάνισή του και τη συμμετοχική του δράση σε διάφορους τομείς της ζωής. Συγκεκριμένα, η σωματική έκφραση συνιστά μορφή άμεσης έκφρασης και τα χαρακτηριστικά της είναι τα ακόλουθα: 1. Προκαλείται αυτόματα και εκδηλώνεται, συνήθως, αυθόρμητα, 2. Μπορεί να υπάρχει ή όχι η σκοπιμότητα και η μεσολάβηση της συνείδησης

και 3. Η έκφραση έχει προφανή χαρακτήρα (γίνεται αντιληπτό ένα θετικό ή αρνητικό στοιχείο της).⁹⁹

Η στάση του σώματος και οι κινήσεις αντιπροσωπεύουν την ψυχική κατάσταση ενός ατόμου. Η στάση συστολής κατά την οποία το κεφάλι είναι σκυφτό, οι ώμοι χαμηλωμένοι, ο κορμός καμπουριάζει, οι αγκώνες και τα μπράτσα είναι προσκολλημένα στο σώμα, τα πόδια σταυρωμένα και συνήθως τα χέρια βρίσκονται σε ύπτια θέση με τις παλάμες προς τα επάνω υποδηλώνει μία συμπεριφορά υποταγής και συστολής του ατόμου. Η στάση της έκτασης με το κεφάλι και το πηγούνι ψηλά, τους αγκώνες ανοιχτούς, το θώρακα σε έκταση, τα πόδια και τα μπράτσα ανοιχτά και τα χέρια με τις παλάμες προς τα κάτω εκπροσωπεί μία στάση επιβολής. Περαιτέρω, η στάση προσέγγισης, που εκδηλώνεται με το κεφάλι προτεταμένο, το λαιμό ανυψωμένο, τον κορμό σκυμμένο προς τα εμπρός, τα μπράτσα με φορά προς το συνομιλητή, τα χέρια ανοιχτά και το ένα πόδι μπροστά φανερώνει μία συμμετοχική συμπεριφορά στη συζήτηση με έναν ή περισσότερους συνομιλητές. Τέλος, η στάση απόρριψης εκδηλώνεται με το κεφάλι προς τα πίσω ή στραμμένο, τα χέρια σε αμυντική θέση, ο κορμός γυρισμένος στο πλάι, το βλέμμα λοξό και εκφράζει μία αρνητική συμπεριφορά.¹⁰⁰

Ειδικότερα, η στάση του κεφαλιού είναι ένας ακόμη δείκτης της στάσης του ατόμου απέναντι στα λεγόμενα του συνομιλητή του. Η στάση του κεφαλιού ψηλά χρησιμοποιείται από τα άτομα, που κρατούν μία ουδέτερη στάση κατά τη διάρκεια μίας συζήτησης. Το κεφάλι παραμένει ακίνητο και όταν αυτό είναι υπερβολικά ανασηκωμένο με το πηγούνι να προεξέχει, δηλώνει ανωτερότητα, έλλειψη φόβου ή υπεροψία. Η κλίση του κεφαλιού είτε δεξιά είτε αριστερά υποδηλώνει μία διάθεση υποταγής από το άτομο στα λεγόμενα του συνομιλητή του. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Κάρολο Δαρβίνο, οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τη στάση αυτή, όταν δείχνουν ενδιαφέρον για μία κατάσταση ή ένα άλλο άτομο. Τέλος, το χαμηλωμένο κεφάλι φανερώνει την αποδοκιμασία ή την απόρριψη συνοδευόμενη από μία επικριτική ή επιθετική τάση.¹⁰¹

Οι κινήσεις, που πραγματοποιούνται κατά την επικοινωνιακή διαδικασία δύο ή περισσοτέρων ατόμων, καθορίζονται και προσαρμόζονται από τέσσερις βασικούς παράγοντες. Οι παράγοντες αυτοί είναι η καταγωγή του ατόμου, η κουλτούρα του, η θέση (κοινωνική, ψυχική, προσωπική) στην οποία βρίσκεται και η ψυχική του κατάσταση σε συνδυασμό με το περιβάλλον τη δεδομένη στιγμή.¹⁰² Κάθε άτομο διαφοροποιεί τον τρόπο που κινείται και συμπεριφέρεται ανάλογα με το κοινωνικό, πολιτισμικό και ψυχικό-

⁹⁹ Ζερβός, 2008, σ. 161.

¹⁰⁰ Μαρτέν, 2006, σ. 38.

¹⁰¹ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 287-290.

¹⁰² Μαρτέν, 2006, σ. 50.

συναισθηματικό του υπόβαθρο. Κάθε κίνησή του φανερώνει τη συναισθηματική του κατάσταση, τις προθέσεις του και την προσωπικότητά του γενικότερα.

Ο Αμερικανός ψυχολόγος, William James, διεξήγαγε μία έρευνα, που μελετούσε τη στάση του σώματος. Τράβηξε τριάντα φωτογραφίες από ανθρώπους, που άλλαζαν τη θέση του κεφαλιού, του κορμιού, των ποδιών και των γονάτων, και ζητήθηκε από ορισμένους εθελοντές να ερμηνεύσουν τη σημασία της κάθε στάσης. Έτσι, μετά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων κατέληξε σε τέσσερις κύριες στάσεις:

A. Προσέγγιση: ένδειξη προσοχής με την κλίση του σώματος προς τα εμπρός.

B. Απόσυρση: κλίση του σώματος προς τα πίσω ή στροφή προς την αντίθετη κατεύθυνση

Γ. Επέκταση: περήφανη, ματαιόδοξη, περιφρονητική ή αλαζονική στάση με προτεταμένο το στήθος, στητό το κορμί και το κεφάλι και ανυψωμένους τους ώμους.

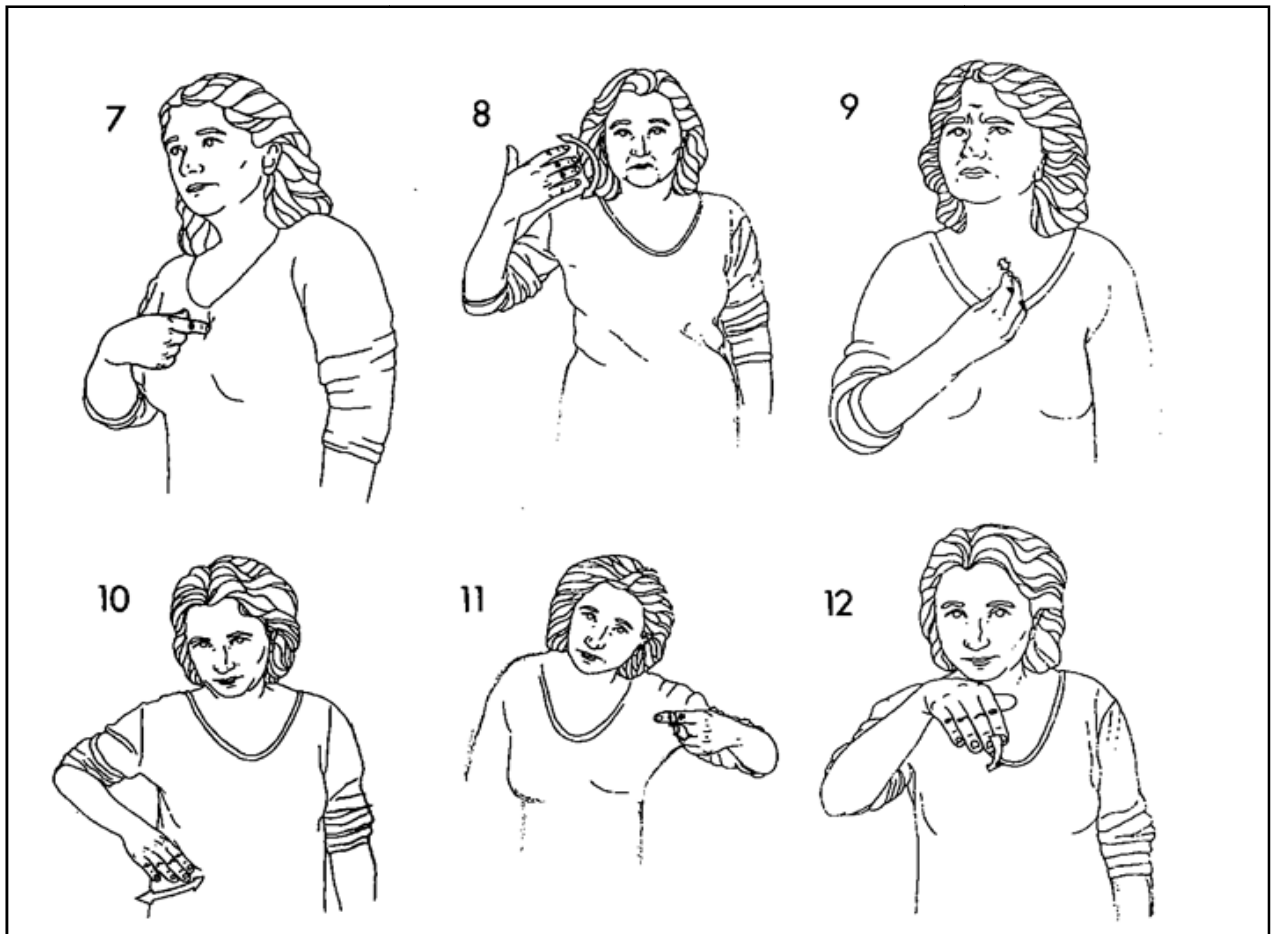
Δ. Συστολή: αποθαρρυσμένη ή κακόκεφη στάση με κλίση του κορμιού προς τα εμπρός, σκυμμένο κεφάλι, κυρτούς ώμους και ανασηκωμένο στήθος.¹⁰³

Τα χέρια αποτελούν το πιο σημαντικό μέσο για την πραγμάτωση της ανθρώπινης επικοινωνίας. Ο ανθρώπινος εγκέφαλος συνδέεται με τα χέρια με τις περισσότερες νευρικές συνδέσεις περισσότερο από κάθε άλλο μέρος του σώματος. Οι χειρονομίες με τις οποίες εκφράζεται ένας άνθρωπος αντικατοπτρίζουν την προσωπικότητα και τα λεγόμενά του. Μέσω των χειρονομιών καταλαβαίνουμε αν κάποιος είναι θυμωμένος, έχει άγχος, λέει ψέματα ή όχι, είναι ευχαριστημένος ή δυσαρεστημένος, έχει αυτοπεποίθηση ή είναι ανασφαλής. Οι χειρονομίες τονίζουν θετικά τον προφορικό λόγο ή τον διαμειδούν, αυξάνουν τη δύναμη της επικοινωνίας και βοηθούν τα άτομα να συγκρατούν περισσότερες πληροφορίες.

Οι παλάμες των χεριών είναι φορείς μη λεκτικών μηνυμάτων και αντιπροσωπεύουν τη συμπεριφορά του ατόμου. Έτσι, οι παλάμες, που έχουν ύπτια θέση (προς τα επάνω) εκφράζουν καλοσύνη και μία διάθεση να μοιραστεί το άτομο πράγματα και συναίσθημα. Οι παλάμες, που είναι στραμμένες προς το έδαφος λειτουργούν σαν ένα είδος καλύμματος της ηρεμίας και της κυριαρχίας. Αυτές, που είναι παράλληλες μεταξύ τους φανερώνουν την πίστη ή όχι σε ένα επιχείρημα, το πόσο προστατεύουμε ένα πράγμα ή την καθοδήγηση της σκέψης. Επίσης, οι παλάμες, που προς τα εμπρός με τα μπράτσα παράλληλα με τον κορμό, φανερώνουν την αδυναμία των άδειων χεριών και είναι ενδεικτικές της αδυναμίας και της ανικανότητας. Περαιτέρω, οι προτεταμένες παλάμες στο ύψος του στήθους δείχνουν μία τάση προστασίας και μία άρνηση, όταν ενυπάρχει το συναίσθημα του φόβου ή της απαγόρευσης.

¹⁰³ Argyle & Trower, 1981, σ. 15-16.

Τέλος, οι κλειστές παλάμες, που σχηματίζουν γροθιά εκφράζουν την απειλή, το θυμό, την ένταση ή την ενέργεια.¹⁰⁴

Εικόνα 5: Συμβολικές κινήσεις: 7. Εγώ, 8. Πολύ, 9. Τι λες/κάνεις;, 10. Να φάω, 11. Μετά ή αύριο; 12. Έλα εδώ.¹⁰⁵

Παρακάτω παρουσιάζονται μερικές από τις πιο συνήθεις χειρονομίες, που λαμβάνουν χώρα καθημερινά στην επικοινωνιακή διαδικασία και η σημασία τους:¹⁰⁶

Χειρονομία

Κούνημα της γροθιάς

Τρίψιμο της παλάμης

Χειροκρότημα

Σήκωμα του χεριού

Τρίψιμο του χεριού

Άπλωμα του χεριού

Σημασία

θυμός

αδημονία

έγκριση

προσοχή

κρύο ή ευχαρίστηση

πρόσκληση σε χορό

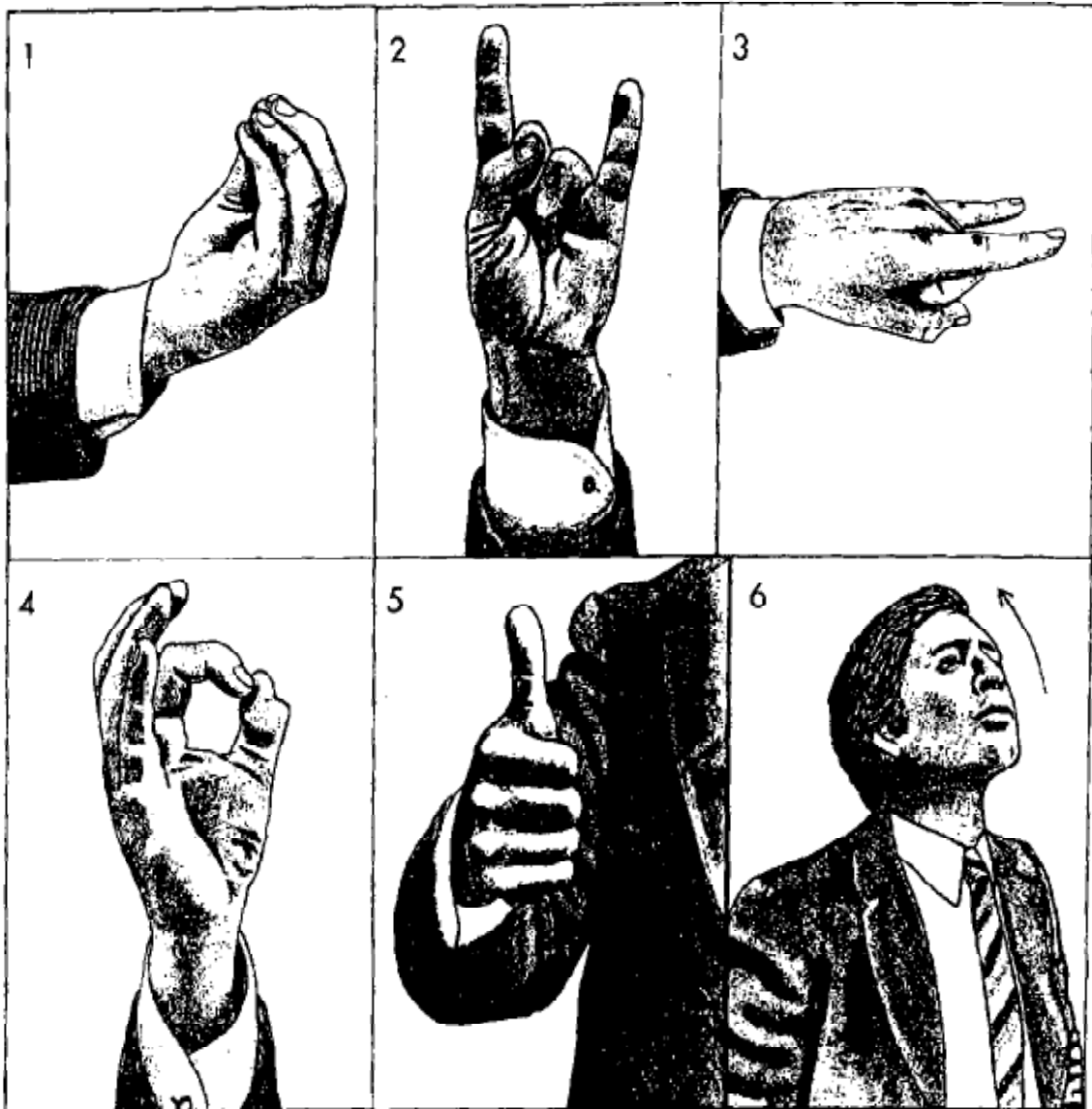
¹⁰⁴ Μαρτέν, 2006, σ. 42.

¹⁰⁵ Feldman & Rime, 1991, σ. 442.

¹⁰⁶ Argyle & Trower, 1981, σ. 14.

Δείξιμο με το δάχτυλο
Αντίχειρας προς τα κάτω
Πλέξιμο δείκτη και μέσου δαχτύλου
Χτύπημα στην πλάτη
Τρίψιμο στομαχιού
Κούνημα του χεριού
Χειραγία

οδηγίες πορείας
αποδοκιμασία
καλή τύχη
ενθάρρυνση, συγχαρητήρια
πείνα
αποχαιρετισμός/χαιρετισμός από μακριά
χαιρετισμός

Εικόνα 6: Συμβολικές χειρονομίες: 1. Χέρι πορτοφόλι, 2. Κάθετο σημείο κέρατο, 3. Οριζόντιο σημείο κέρατο, 4. Δαχτυλίδι, 5. Αντίχειρας πάνω, 6. Τίναγμα του κεφαλιού προς τα πάνω.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Feldman & Rime, 1991, σ. 438.

Η χειραψία καθορίζεται από τον τρόπο που γίνεται. Μία χειραψία με ευθέως τεντωμένο το μπράτσο και την κόψη του χεριού κάθετη προς το έδαφος στηρίζεται στην ειλκρίνεια και την ενέργεια. Από την άλλη, μία χειραψία κατά την οποία αγγίζονται μόνο οι άκρες των δαχτύλων εκφράζει την αποφυγή της επαφής και πραγματοποιείται, συνήθως, από περιφρονητικά ή ντροπαλά άτομα.¹⁰⁸

Περαιτέρω, κάποιες κινήσεις των χεριών προδίδουν την στάση και τη διάθεση του ατόμου. Το σταύρωμα των χεριών στο στήθος αποτελεί μία παγκόσμια χειρονομία, η οποία έχει αμυντική ή αρνητική σημασία σε όλο τον κόσμο. Η κίνηση αυτή εκφράζει αβεβαιότητα ή ανασφάλεια και συνηθίζεται ανάμεσα σε αγνώστους σε δημόσιες συναντήσεις. Ακόμη, όταν το σταύρωμα των χεριών στο στήθος συνοδεύεται από σφίξιμο της γροθιάς, φανερώνεται μία εχθρική και επιθετική διάθεση από το άτομο, που έχει την στάση αυτή. Τέλος, το διπλό σφίξιμο των βραχιόνων, το οποίο εκδηλώνεται με το σφίξιμο των χεριών γύρω από τους βραχίονες, αντιπροσωπεύει μία αρνητική στάση του ατόμου απέναντι σε άλλα άτομα ή μία κατάσταση και μία αίσθηση περιορισμού.¹⁰⁹

Τα πόδια και τα άκρα τους ανάλογα με τη στάση και τις κινήσεις στις οποίες προβαίνουν, αντιπροσωπεύουν τη διάθεση και τη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου. Ορισμένες ασυναίσθητες κινήσεις των κάτω άκρων μπορεί να είναι αντιπροσωπευτικές των σκέψεων και των προθέσεων του ατόμου. Οι τέσσερις βασικές όρθιες στάσεις των ποδιών είναι:

α) *Προσοχή*: η στάση της προσοχής φανερώνει μία ουδέτερη στάση από το άτομο.

β) *Τα πόδια ανοιχτά*: είναι, κυρίως, στάση του ανδρικού φύλου και χρησιμοποιείται για την επίδειξη κυριαρχίας και ανδρισμού.

γ) *Το ένα πέλμα μπροστά*: η στάση αυτή αποτελεί αντιπροσωπευτική ένδειξη των προθέσεων του ατόμου, καθώς το πέλμα έχει την κατεύθυνση, που θα ήθελε να ακολουθήσει το άτομο.

δ) *Σταυρωμένα πόδια*: η στάση των σταυρωμένων ποδιών ακολουθείται τις περισσότερες φορές, όταν τα άτομα βρίσκονται ανάμεσα σε αγνώστους. Τα σταυρωμένα πόδια υποδεικνύουν μία αμυντική, κλειστή ή υποταγμένη στάση.¹¹⁰

Το πρόσωπο παίζει κεντρικό ρόλο στη γλώσσα του σώματος. Χωρίς αμφιβολία το πρόσωπο υπήρξε ανέκαθεν η σπουδαιότερη περιοχή του σώματος για τη μετάδοση μη λεκτικών μηνυμάτων. Λόγω της ισχυρής εκφραστικής του δύναμης, το πρόσωπο

¹⁰⁸ Μαρτέν, 2006, σ. 54.

¹⁰⁹ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 125-128.

¹¹⁰ Ο. π., 2006, σ. 264-267.

μονοπωλεί κυριολεκτικά την προσοχή των ανθρώπων που επικοινωνούν. Πολλοί ερευνητές έχουν ασχοληθεί με το ρόλο του προσώπου σε διάφορα επίπεδα (κοινωνικό, γνωστικό, σε επίπεδο νευροεπιστημών κ.τ.λ.). Ο κύριος λόγος μελέτης του προσώπου από τους ερευνητές είναι γιατί αποτελεί το κυριότερο μέσο έκφρασης των συναισθημάτων. Απεικονίζει με τον πιο αντιπροσωπευτικό τρόπο τη χαρά, την έκπληξη, τη λύπη, το φόβο, την αηδία ή το θυμό ενός ατόμου. Η λαϊκή ρήση ότι «το πρόσωπο είναι ο καθρέφτης της ψυχής» επαληθεύεται καθημερινά.

Κάθε πρόσωπο είναι ξεχωριστό και οι όποιες αλλαγές, που υφίστανται το πρόσωπο είναι πολύ πιο σημαντικές από κάθε άλλη αλλαγή που επέρχεται σε άλλα μέρη του σώματος. Αν εξαιρέσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που δίνουν ταυτότητα στο άτομο, υπάρχουν και άλλα στοιχεία, τα οποία αντιπροσωπεύουν την προσωπικότητά του. Ενδεικτικά αναφέρονται παρακάτω μερικά από αυτά:

Παχύ πρόσωπο	εύθυμος
Αδύνατο πρόσωπο	σοβαρός
Σαρκώδη χείλη	ελκυστικός (για γυναίκες)
Λεπτά χείλη	ευσυνείδητος
Ψηλό μέτωπο	έξυπνος
Πεταχτά μάτια	ευερέθιστος
Άτονα μάτια	«κοιμισμένος» ¹¹¹

Χαρακτηριστικό στοιχείο του προσώπου είναι ότι συνιστά είδος ταυτότητας για τους λαούς ανά τον κόσμο. Για παράδειγμα, τα χρώματα του προσώπου της καυκασιανής φυλής κυμαίνονται από το χλωμό μέχρι το ζωηρό, αλλάζοντας είτε κατά τόπους είτε σε όλο το πρόσωπο. Οι Κινέζοι διακρίνονται για το στρογγυλό πρόσωπό τους και την ωχρή όψη τους, ενώ οι λαοί της Αφρικής για το μαύρο τους δέρμα.

Οι Russell και Fernandez-Dols επεσήμαναν εύστοχα την σπουδαιότητα των εκφράσεων του προσώπου. Από την αρχή της ανθρώπινης ιστορίας μέχρι σήμερα το πρόσωπο υποδηλώνει τις εσωτερικές καταστάσεις του ανθρώπου. Οι άνθρωποι δεν αποκαλύπτουν πάντα αυτό που υποτίθεται ότι νοιώθουν, ενώ άλλοι έμμεσα υπονοούν την κατάσταση στην οποία βρίσκονται μέσω της έκφρασής τους. Αυτή, λοιπόν, η αντίληψη επιφέρει προβλήματα, καθώς η έννοια του συναισθήματος είναι αμφίσημη, καθιστώντας δύσκολη τη διαβεβαίωση της σύνδεσης μεταξύ εκφράσεων του προσώπου και συναισθηματικών καταστάσεων. Είναι ευρέως γνωστό ότι το πρόσωπο και τα συναισθήματα

¹¹¹ Argyle & Trower, 1981, σ. 11.

είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους, εκτός αν είναι καλυμμένα εσκεμμένα ή μη. Από πολλούς θεωρείται ότι τα συναισθήματα προκαλούν επιδείξεις στο πρόσωπο και κάποιες από αυτές δίνουν τις λεπτομέρειες, που προκαλούν συνειδητά αισθήματα από συγκεκριμένα συναισθήματα..¹¹²

Τα συναισθήματα εκφράζονται περισσότερο από οτιδήποτε άλλο με το πρόσωπο, παρά λεκτικά ή με τη χρήση κάποιου άλλου μέρους του σώματος. Δεδομένου ότι τα συναισθήματα είναι μία ιδιαίτερα έντονη ψυχολογική κατάσταση, δεν είναι δυνατόν να καλυφθούν πλήρως από αυτόν που βιώνει το εκάστοτε συναίσθημα (χαρά, λύπη, αηδία, θυμό κ.λ.π.). Όταν κάποιος θυμώνει ή βρεθεί σε αμηχανία, το πρόσωπό του κοκκινίζει, όταν φοβηθεί ή τρομάξει, το πρόσωπο θα γλομιάσει, αν επέλθει καθολική διέγερση, οι κόρες των ματιών θα μεγαλώσουν.

Το γέλιο, το χαμόγελο και η ομιλία είναι τα πιο διαδεδομένα ανθρώπινα κοινωνικά σημάδια. Παρόλο που οι δραστηριότητες αυτές διαφέρουν στο επίπεδο της πράξης, στο αισθητήριο κανάλι, στο μήνυμα, και τον πλούτο του περιεχομένου των πληροφοριών, όλα είναι σημαντικά στην κοινωνική ομιλία. Το γέλιο και η ομιλία είναι πρωταρχικά ακουστικά σημάδια, που λειτουργούν στο φως ή στο σκοτάδι και γύρω από εμπόδια. Το χαμόγελο σε αντίθεση είναι ένα οπτικό σημάδι, που απαιτεί απευθείας οπτική επαφή μεταξύ πομπού και δέκτη. Και τα τρία στοιχεία, το γέλιο, το χαμόγελο και η ομιλία, λαμβάνονται τη στιγμή που πραγματοποιούνται και διανέμονται στο χρόνο. Αυτή η αυστηρή προσέγγιση αποκαλύπτει φαινόμενα που παραβλέφθηκαν και αγνοήθηκαν και υποδεικνύει αρχαίες πρακτικές φωνητικής και συμπεριφοράς χειρονομιών.¹¹³

Ειδικότερα, τα χαμογελαστά πρόσωπα είναι παγκοσμίως αναγνωρίσιμα και εκφράζουν ταυτόχρονη έλξη, οικειότητα και προτίμηση. Οι άνθρωποι χαμογελούν περισσότερο σε άτομα που είναι οικεία ή γνωστά και συνήθως όταν αναζητούν μία θετική αξιολόγηση ή κρίση. Το χαμόγελο σε συνδυασμό με ευχάριστες εκφράσεις του προσώπου βοηθά τα άτομα να αντιμετωπίζονται πιο φιλικά, ζεστά και οικεία.

Το χαμόγελο συναντάται καθημερινά σε όλους τους ανθρώπους και διαφοροποιείται ανάλογα με το μήνυμα, που θέλει να μεταφέρει. Το χαμόγελο με σφιγμένα χείλη κατά το οποίο τα χείλη είναι τεντωμένα σφιχτά κατά μήκος του προσώπου δημιουργώντας μία ευθεία γραμμή με τα δόντια κρυμμένα, σημαίνει ότι το άτομο που χαμογελά έχει ένα μυστικό, μία διάθεση ή μία γνώμη, που δε θέλει να φανερώσει στους υπολοίπους. Επίσης, το στραβό χαμόγελο, το οποίο εμφανίζεται κυρίως στο δυτικό κόσμο, αντιπροσωπεύει το σαρκασμό και

¹¹² Russell & Fernandez-Dols, 1997, σ. 349-350.

¹¹³ Ο. π., 1997, σ. 159.

πραγματοποιείται μόνο εσκεμμένα. Ακόμη, το πλάγιο χαμόγελο με το κεφάλι χαμηλωμένο και στραμμένο σε άλλη κατεύθυνση, ενώ το βλέμμα είναι ανασηκωμένο, υποδηλώνει μία μυστικοπάθεια και μία επιδίωξη κατάκτησης της συμπάθειας από τους άλλους. Το χαμόγελο αυτό χρησιμοποιείται πιο συχνά από τις γυναίκες, οι οποίες θέλουν να προσελκύσουν έναν άνδρα.¹¹⁴ Αντιλαμβάνεται κανείς, λοιπόν, ότι το χαμόγελο μπορεί να μεταφέρει διαφορετικά μη λεκτικά μηνύματα ανάλογα με τον τρόπο, που πραγματοποιείται.

Η οπτική επαφή είναι ένα στοιχείο μη λεκτικής επικοινωνίας, που εξυπηρετεί πολλούς σκοπούς, καθώς μέσω αυτής καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό η διαπροσωπική επικοινωνία. Με τα μάτια ανταλλάσσονται πολλά και διαφορετικά μηνύματα. Συγκεκριμένα, έχουν διαπιστωθεί είκοσι τρεις διαφορετικές κινήσεις του ματιού, οι οποίες μεταφέρουν διαφορετικά μηνύματα η κάθε μία. Με τη βοήθεια της οπτικής επαφής οι επικοινωνούντες αναδιοργανώνουν τη σκέψη τους, στέλνουν μηνύματα, ελέγχουν τις αντιδράσεις των συνομιλητών τους, ενημερώνουν ότι η διακοπή δεν είναι επιθυμητή την ώρα της συνομιλίας ή ότι επιζητείται ιδιαίτερη προσοχή καθ' όλη τη διάρκεια αυτής. Όταν, για παράδειγμα, κάποιος δεν επιθυμεί να τον διακόψουν κατά τη διάρκεια της ομιλίας του, «καρφώνει» τα μάτια του σε ένα σημείο εκτός ακροατηρίου και συνεχίζει την ομιλία του.¹¹⁵

Τα μάτια είναι οι πιο έντονοι κοινωνικοί σηματοδότες του ανθρώπου. Καλούνται τα «παράθυρα της ψυχής» και όχι άδικα, αφού ένα βλέμμα εκφράζει δυνατά συναισθήματα φόβου, αγάπης και επιθετικότητας. Έχει υπολογισθεί ότι τα άτομα, όταν συνομιλούν, κοιτάζονται στα μάτια περισσότερο από το ένα τρίτο του συνολικού χρόνου της συζήτησης. Είναι σχεδόν αναπόφευκτη μία λεκτική επικοινωνία χωρίς την ενεργή συμμετοχή του βλέμματος.¹¹⁶ Συνεπώς, τα μάτια αποτελούν εστιακό σημείο του ανθρώπινου σώματος. Οι κόρες των ματιών διαστέλλονται ή συστέλλονται ανάλογα με τη θετική ή αρνητική διάθεση του ατόμου. Υπό συνθήκες ευχαρίστησης και ενθουσιασμού, οι κόρες των ματιών είναι εφικτό να διασταλούν έως και τέσσερις φορές το αρχικό τους μέγεθος. Αντίθετα, υπό συνθήκες αρνητικής διάθεσης ή θυμού οι κόρες συστέλλονται.

Η κατεύθυνση του βλέμματος επηρεάζει με άμεσο τρόπο την επικοινωνιακή δραστηριότητα των ανθρώπων. Ανάλογα με την κατεύθυνσή του, ο δέκτης λαμβάνει τα αντίστοιχα μηνύματα από τον πομπό. Το βλέμμα διαχωρίζεται σε τρεις τύπους, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν διαφορετικές κοινωνικές λειτουργίες:

α) *Κοινωνικό βλέμμα*: λαμβάνει χώρα στις κοινωνικές συναντήσεις και εστιάζεται σε

¹¹⁴Pease A. & Pease B., 2006, σ. 105-108.

¹¹⁵ Αθανασίου, 1998, σ. 122-123.

¹¹⁶ Argyle & Trower, 1981, σ. 12.

μία τριγωνική περιοχή του προσώπου ανάμεσα στα μάτια και το στόμα.

β) *Βλέμμα οικειότητας*: εκτείνεται από τα μάτια μέχρι κάτω από το σαγόι. Στις στενές επαφές, η περιοχή περιορίζεται ανάμεσα στα μάτια και το υπογάστριο. Το βλέμμα οικειότητας χρησιμοποιείται τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες, προκειμένου να δείξουν το ενδιαφέρον τους σε ένα άλλο άτομο.

γ) *Εξουσιαστικό βλέμμα*: εστιάζεται στο επίπεδο των ματιών και χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τη σοβαρότητα ή τον εκφοβισμό.¹¹⁷

4.1.2. Η ΠΑΡΑΓΛΩΣΣΑ

Όταν αναφερόμαστε στην παραγλώσσα ως στοιχείο της μη λεκτικής επικοινωνίας, εννοούμε τον τόνο και την ποιότητα της φωνής του ομιλητή, το ύφος του, τις διακοπές κατά τη διάρκεια της ομιλίας, το γέλιο, το κλάμα, το χασμουρητό και τον αναστεναγμό. Τα στοιχεία αυτά είναι φορείς, τις περισσότερες φορές, ορθών αξιολογικών κρίσεων σε μία επικοινωνία και ασκούν καθοριστικό ρόλο στην αποκωδικοποίηση ενός μηνύματος.

Με λίγα λόγια, η παραγλώσσα είναι το σύνολο των επικοινωνιακών στοιχείων, τα οποία συμβάλλουν στη διεκπεραίωση της επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Τα στοιχεία αυτά δύναται να αποκαλύψουν σε έναν ακροατή το πραγματικό περιεχόμενο πίσω από τα λεγόμενα του ομιλητή, ώστε ο ακροατής να κατανοήσει τις σκέψεις, τις προθέσεις και τα συναισθήματά του. Η παραγλώσσα συμβάλλει στην εκφραστικότητα και τον εμπλουτισμό του προφορικού λόγου, ώστε να αποφεύγεται από τον ομιλητή η μονοτονία και η απουσία ενδιαφέροντος των λεγόμενων του.

Ο τόνος και η ποιότητα της φωνής σε κάθε επικοινωνιακή διαδικασία ασκεί σημαντική επίδραση στη μετάδοση στάσεων, συναισθημάτων και προσδοκιών, επηρεάζοντας καθοριστικά τη στάση του δέκτη απέναντι στον πομπό.¹¹⁸ Ο τόνος της φωνής είναι το σύνολο από τις νότες, που μπορεί να εκπέμψει ένας άνθρωπος με τη λιγότερη δυνατή προσπάθεια. Το μέσον είναι το ενδιάμεσο σημείο του τόνου, που επιτρέπει στους ήχους να προσαρμόζονται προς τα πάνω ή προς τα κάτω χωρίς να κουράζεται η φωνή. Η ποιότητα της φωνής συνδέεται με τον τόνο αυτής, καθώς θα πρέπει να παραμένει στο μέσον και να προέρχεται από το διάφραγμα.¹¹⁹

¹¹⁷ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 227-229.

¹¹⁸ Αθανασίου, 1998, σ. 124-125.

¹¹⁹ Μαρτέν, 2006, σ. 68.

Το φωνητικό σύστημα του ανθρώπου είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένο και συνεχώς εξελίσσεται. Μπορεί να παράγει δυνατούς ή σιγανούς ήχους, διαφορετικούς τόνους, σκληρούς ή μαλακούς ήχους, ανοιχτούς ή κλειστούς ήχους, ψηλούς ή χαμηλούς ήχους.¹²⁰ Οι ντροπαλοί άνθρωποι μιλούν πιο χαμηλόφωνα, ενώ αυτοί που θέλουν να επιβληθούν χρησιμοποιούν πιο δυνατή και βροντερή φωνή. «...Ήχοι που αντηχούν καλά προκαλούν τη μεγαλύτερη προσοχή κι όταν συνδυάζονται με δυνατή φωνή δημιουργούν εντύπωση επιβολής, ενώ όταν συνδυάζονται με χαμηλή ένταση, δίνουν την εντύπωση θλίψης ή τρυφερότητας. Μια βαθιά φωνή ακούγεται ώριμη και καλλιεργημένη, μία επίπεδη φωνή μοιάζει αποκαρδιωμένη κι άτονη, μια ρηχή φωνή αδύναμη και μια λαχανιασμένη φωνή γεμάτη άγχος.»¹²¹

Σύμφωνα με μία διαπολιτισμική έρευνα, που διεξήχθη σε 27 χώρες και στις 5 ηπείρους, με βάση τις αλλαγές στη φωνή καταγράφηκαν και μελετήθηκαν τα συναισθήματα των ατόμων. Τα ευρήματα δεν αποτελούν έκπληξη, καθώς οι ισχυρισμοί του Δαρβίνου, που αφορούσαν τη σπουδαιότητα των φωνητικών δεικτών και η αποτελεσματικότητα στο συναίσθημα συνυπάρχουν. Χρειάστηκαν δεκαετίες συστηματικής έρευνας, ώστε η μη λεκτική επικοινωνία να αναδειχθεί σε αντίθεση με την έκφραση του προσώπου, η οποία είχε μελετηθεί από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.¹²²

Πολλές φορές οι λέξεις δεν αρκούν για να νοηματοδοτήσουν μία συνομιλία και απαιτείται η συμβολή της μη λεκτικής επικοινωνίας. Η στίξη είναι πολύ σημαντική για τη σωστή μετάδοση των μηνυμάτων. Ο γραπτός λόγος γίνεται πολύ δύσκολα κατανοητός χωρίς στίξη. Έτσι, η μη λεκτική επικοινωνία βοηθά την ομιλία να γίνεται πιο εκφραστική. Οι μικρές παύσεις στο λόγο υποδηλώνουν τα κόμματα, ενώ οι μεγάλες παύσεις τις τελείες.

Η άρθρωση σχετίζεται με τον τρόπο της ομιλίας και ειδικότερα με τη διατύπωση των λέξεων και των φράσεων, που διατυπώνονται από τον ομιλητή. Η άρθρωση επηρεάζεται από τη συναισθηματική κατάσταση του ομιλητή, καθώς διαφοροποιείται από το συναίσθημα δίνοντας έμφαση σε κάποιες λέξεις, μιλώντας πιο αργά ή πιο γρήγορα, καθαρά ή μη ή το αντίθετο. Η σωστή άρθρωση είναι σημαντική για μία αποτελεσματική επικοινωνία. Μία χαμηλόφωνα άρθρωση σε ένα οικείο περιβάλλον δεν εμποδίζει την επικοινωνία. Ωστόσο, σε ένα πολυπληθές περιβάλλον, αυτό δυσχεραίνει τη διαδικασία της επικοινωνίας.

Η καθαρή και σωστή άρθρωση σε μία συζήτηση είναι βασική, καθώς δείχνει τη σταθερότητα και τη σιγουριά στο λόγο του ομιλητή. Ειδικότερα, με την παράταση των

¹²⁰ Argyle & Trower, 1981, σ. 7.

¹²¹ Ο. π., 1981, σ. 20.

¹²² Feldman & Rime, 1991, σ. 200.

φωνηέντων και των διφθόγγων δίνεται όγκος και έκταση στον ήχο, ώστε να ακούγεται καθαρά και δυνατά. Επίσης, με τη σωστή άρθρωση των συμφώνων δίνεται βάρος στις λέξεις και είναι εφικτή η ορθή έκφραση των λέξεων. Μία ελαττωματική προφορά δυσχεραίνει πολλές φορές την επικοινωνία με αποτέλεσμα ο δέκτης να αδιαφορεί για τα λεγόμενα του πομπού.

Ο σωστός τόνος, η ορθή χροιά, η κατάλληλη ταχύτητα και η σωστή άρθρωση εδραιώνουν τη συμπάθεια κατά την επαφή δύο ανθρώπων για πρώτη φορά. Ειδικότερα, η ταχύτητα της ομιλίας δε θα πρέπει να είναι πιο γρήγορη από αυτή του συνομιλητή, καθώς σύμφωνα με έρευνες, ασκείται πίεση στο άτομο, όταν ο συνομιλητής του μιλά με μεγαλύτερη ταχύτητα από αυτόν. Η ταχύτητα, την οποία χρησιμοποιεί στο λόγο του κανείς, αντιπροσωπεύει τη δυνατότητα του εγκεφάλου του να αναλύει συνειδητά τις πληροφορίες, που δέχεται. Για το λόγο αυτό, η ταχύτητα του λόγου θα πρέπει να προσαρμόζεται ανάλογα με το ρυθμό του συνομιλητή, ώστε να αποφεύγονται τα κωλύματα στην επικοινωνία.¹²³

4.1.3. ΤΟ ΑΓΓΙΓΜΑ

Το άγγιγμα είναι ένα πολύ ισχυρό «εργαλείο» στη διαδικασία της επικοινωνίας, κυρίως για τη μεταφορά συναισθηματικών καταστάσεων και συγκινήσεων. Για το λόγο αυτό είναι αρκετά περιορισμένο μεταξύ των ενηλίκων και είναι επιτρεπτές μερικές μόνο κινήσεις, όπως η χειραψία, το άγγιγμα στον ώμο ή το ελαφρύ χτύπημα. Βέβαια, οι περιορισμοί αυτοί δεν είναι κοινοί για όλους τους λαούς και δεν ενέχουν την ίδια βαρύτητα. Ποικίλουν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, την κουλτούρα, τον πολιτισμό.¹²⁴

Το άγγιγμα ως μορφή επικοινωνίας είναι ιδιαίτερα σημαντικό στις διαπροσωπικές σχέσεις. Το είδος κάθε σχέσης (προσωπική, φιλική, επαγγελματική, ερωτική) βασίζεται στο άγγιγμα, το οποίο μεταφέρει πολλά και διαφορετικά εξωλεκτικά μηνύματα. Σκοπός του αγγίγματος είναι να παρακινήσει τον αποδέκτη του να εστιάσει την προσοχή του σε κάτι ή να κατευθύνει την στάση και τη συμπεριφορά του προς μία ορισμένη κατεύθυνση. Το άγγιγμα είναι μία ανθρώπινη ανάγκη, η οποία εμφανίζεται από τους πρώτους κιόλας μήνες της ζωής του ανθρώπου και συνεχίζει να υπάρχει σε όλη την μετέπειτα ζωή του. Η δύναμη του αγγίγματος έγκειται στο γεγονός ότι μέσω αυτού μεταφέρονται πολλά και διαφορετικά συναισθήματα, τα οποία συχνά δεν μπορούν να εκφράσουν οι λέξεις.

¹²³ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 317.

¹²⁴ Αθανασίου, 1998, σ. 126-127.

Το άγγιγμα αποτελεί από τις αρχαιότερες εκφράσεις οικειότητας. Σε ορισμένες χώρες ανά τον κόσμο είναι πιο συχνό, ενώ σε άλλες πιο σπάνιο και σε ορισμένες περιπτώσεις μη αποδεκτό. Ωστόσο, υπάρχουν μορφές αγγίγματος που δε σημαίνουν κατά αποκλειστικότητα οικειότητα και είναι κοινωνικά αποδεκτές. Τέτοιες μορφές είναι το άγγιγμα ενός γιατρού, ενός ράφτη, ενός κομμωτή, το άγγιγμα στο συνωστισμό του λεωφορείου ή στην τελετή ενός γάμου.

Το άγγιγμα συναντάται με πολλές και διαφορετικές μορφές στις ανθρώπινες σχέσεις. Ένα φιλικό άγγιγμα αναδεικνύει την αλληλεπίδραση μεταξύ δύο ανθρώπων, που συνδέονται με δεσμούς φιλίας. Ένα ερωτικό άγγιγμα μεταξύ δύο συντρόφων φανερώνει το ενδιαφέρον του ενός για τον άλλον και συμβάλλει στην ενίσχυση της επαφής. Το άγγιγμα της μητέρας προς το παιδί ενισχύει το αίσθημα της στοργής, της ασφάλειας και της αγάπης της προς εκείνο. Σε μία επαγγελματική σχέση ένα άγγιγμα στην πλάτη του υφισταμένου από τον προϊστάμενό του μπορεί να δηλώνει την υποστήριξη και την επιβράβευση του τελευταίου.

Το άγγιγμα λαμβάνει χώρα σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις. Οι περισσότεροι χαιρετισμοί είναι χαρακτηριστικό ότι πραγματοποιούνται μέσω της απτικής επαφής (αφή, άγγιγμα). Ο δια χειραψίας χαιρετισμός με δυνατό σφίξιμο εκφράζει την εγкарδιότητα, ενώ η παρατεταμένη χειραψία τη συμπάθεια μεταξύ δύο ατόμων. Επίσης, άλλα απτικά ερεθίσματα, όπως ένα χάδι, ένα τυπικό φιλί ή ένας εναγκαλισμός μαρτυρούν την ύπαρξη μίας ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ των ατόμων, η οποία υποκινείται από την τρυφερότητα.¹²⁵

4.1.4. ΤΟ ΝΤΥΣΙΜΟ, ΤΑ ΣΤΟΛΙΔΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΩΜΑΤΑ

Το ντύσιμο των επικοινωνούντων, τα στολίδια που φορούν και το άρωμα που χρησιμοποιούν είναι φορείς πολλών μηνυμάτων. Εκπέμπουν μηνύματα που έχουν να κάνουν με την κοινωνική θέση του φορέα, το επάγγελμά του, την περίσταση στην οποία συμμετέχει, τη συναισθηματική του κατάσταση, αλλά και με τα επιμέρους ατομικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του. Τα μηνύματα αυτά έχουν ποικίλο περιεχόμενο και μπορούν να λειτουργήσουν με θετικό ή αρνητικό τρόπο σε μία επικοινωνιακή κατάσταση. Χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή εκ μέρους των ατόμων που επικοινωνούν, καθώς ανάλογα με την περίσταση και το συνομιλητή τους, θα πρέπει να έχουν την κατάλληλη ενδυμασία, τα απαραίτητα στολίδια και τον ανάλογο αρωματισμό.

¹²⁵ Ζερβός, 2008, σ. 49-50.

Ήδη από την παλαιολιθική εποχή, ο στολισμός του σώματος αποτελούσε μία συνήθεια των ανθρώπων, μέσω της οποίας εκδηλωνόταν η έκφραση της σεξουαλικότητας τους. Σήμερα, οι άνθρωποι επιλέγουν την ενδυμασία τους σύμφωνα με την επικρατούσα μόδα, που σαν βάση έχει την ανθρώπινη σεξουαλικότητα. Ωστόσο, η βιομηχανία της μόδας και της διαφήμισης δεν έχει αφήσει πολλά περιθώρια επιλογής της προσωπικής εμφάνισης, καθώς τα άτομα ακολουθούν και συμμορφώνονται με την επικρατούσα τάση της μόδας, προκειμένου να γίνονται αρεστοί.

Το φυσικό παρουσιαστικό, το οποίο περιλαμβάνει την ενδυμασία, τον καλλωπισμό, τα στολίδια, τα μαλλιά και τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι ο «καθρέφτης» του κάθε ανθρώπου. Το παρουσιαστικό αυτό υπαγορεύεται κάθε φορά από τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες και περιστάσεις. Η ενδυμασία του κάθε ανθρώπου ακολουθεί ορισμένους κανόνες και επιλέγεται μεμονωμένα από τον καθένα για να προβάλει την προσωπικότητά του. Οι εξωστρεφείς άνθρωποι επιλέγουν έντονα χρώματα στην ενδυμασία τους, ενώ οι εσωστρεφείς πιο συντηρητικά.¹²⁶

Σύμφωνα με μία έρευνα, η οποία διεξήχθη στο Connecticut¹²⁷ της Αμερικής και μελέτησε την επίδραση του ντυσίματος των εκπαιδευτικών στη μάθηση, αποδείχθηκε ότι οι μαθητές δούλευαν περισσότερο και πιο σκληρά, όταν ο εκπαιδευτικός ήταν συντηρητικά ντυμένος. Γενικότερα, ο τρόπος ενδυμασίας και περιποίησης κάποιου καθορίζει και τη συμπεριφορά των υπολοίπων απέναντί του. Τα όρια της επικοινωνίας, για παράδειγμα, προσδιορίζονται αναλόγως απέναντι σε έναν ιερέα, έναν γιατρό, έναν αξιωματικό ή έναν ζητιάνο.¹²⁸

4.1.5. Η ΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΚΑΘΕΤΑΙ ΚΑΝΕΙΣ

Ο τρόπος με τον οποίο κρατά κάποιος τις αποστάσεις από τους συνομιλητές του επιδρά σημαντικά στην επικοινωνία. Η απόσταση αυτή έχει δύο διαστάσεις: τη «γεωγραφική» και την «προσωπική» απόσταση. Η πρώτη αναφέρεται στην απόσταση μέσα στο χώρο, ενώ η δεύτερη στις διαπροσωπικές σχέσεις των επικοινωνούντων.¹²⁹

Η απόσταση ανάμεσα στους ανθρώπους έχει συγκεκριμένα όρια, τα οποία καθορίζονται από την κοινωνική θέση και το πώς αισθάνεται κανείς. Κάθε άνθρωπος έχει

¹²⁶ Argyle & Trower, 1981, σ. 19.

¹²⁷ Είναι η νοτιότερη πολιτεία στην περιοχή των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, γνωστή και ως «Νέα Αγγλία».

¹²⁸ Αθανασίου, 1998, σ. 128-129.

¹²⁹ Ο. π., 1998, σ. 129.

έναν ορισμένο προσωπικό χώρο, που μπορεί να παραβιαστεί από συγκεκριμένους ανθρώπους: οι σύζυγοι, οι εραστές, τα παιδιά και άτομα του στενού οικογενειακού κύκλου μπορούν να εισέλθουν σε αυτόν. Περαιτέρω, οι φίλοι μπορούν να προσεγγίσουν ο ένας τον άλλον στο ενάμισι με μισό μέτρο, ενώ στις κοινωνικές διαπραγματεύσεις η απόσταση είναι από ένα έως τρία μέτρα. Οι αποστάσεις, που υπερβαίνουν τα τρία μέτρα θεωρούνται δημόσιες και απρόσωπες. Βέβαια, οι αποστάσεις αυτές δεν τηρούνται αυστηρά σε όλες τις περιστάσεις.¹³⁰

Η απόσταση, που τηρείται στις διαπροσωπικές σχέσεις είναι ένα καθοριστικό στοιχείο της επικοινωνιακής διαδικασίας, το οποίο καθορίζει τόσο τις ανθρώπινες σχέσεις όσο και τα ατομικά συναισθήματα. Η απόσταση καθορίζεται από την κουλτούρα μίας κοινωνικής ομάδας, αλλά και από τα βιώματα του ατόμου από την αναπαράσταση της κατάστασης που το ίδιο βιώνει, από το ρόλο του και από τη συμπεριφορά του άλλου. Η απόσταση μεταξύ πομπού και δέκτη διαφέρει σε κάθε συνδιαλλαγή και κατηγοριοποιείται σε τέσσερις κατηγορίες:

1. *Οικεία ζώνη*: η απόσταση στη ζώνη αυτή φτάνει μέχρι τα πενήντα εκατοστά και συνήθως αντιπροσωπεύει τις ερωτικές σχέσεις. Η οικεία ζώνη είναι αυστηρώς οριοθετημένη και επιτρέπεται να «εισέλθουν» σε αυτήν μόνο οικεία άτομα.
2. *Προσωπική ζώνη*: η απόσταση στην προσωπική ζώνη κυμαίνεται από εξήντα εκατοστά έως ένα μέτρο και είκοσι εκατοστά. Στη ζώνη αυτή ανήκουν οι φιλικές σχέσεις.
3. *Κοινωνική ζώνη*: η απόσταση εδώ είναι μεταξύ ενός μέτρου και είκοσι εκατοστών και τριών μέτρων. Στην κοινωνική ζώνη λαμβάνουν χώρα οι διαπροσωπικές σχέσεις, όπως μία συνέντευξη, μία διαπραγμάτευση ή μία συνομιλία.
4. *Δημόσια ζώνη*: οι αποστάσεις, που ξεπερνούν τα τρία μέτρα ανήκουν στη δημόσια ζώνη. Η επικοινωνία δυσχεραίνεται στη ζώνη αυτή και για το λόγο αυτό χρησιμοποιείται με μικρότερη συχνότητα.¹³¹

Η θέση, που επιλέγει κάθε άτομο να καθίσει σε μία συνάντηση, μία συζήτηση ή σε οποιαδήποτε άλλη κοινωνική δραστηριότητα επηρεάζει το αποτέλεσμα και τις συνθήκες της επικοινωνίας. Πολλές φορές, η χρήση και η τοποθέτηση των καθισμάτων συμβάλλει στην ενίσχυση του κύρους και της ισχύος. Το ύψος της πλάτης διαμορφωμένο σε υψηλό επίπεδο, αλλά και η δυνατότητα περιστροφής του καθίσματος, η οποία επιτρέπει την ελευθερία των κινήσεων, προσδίδουν κύρος στο άτομο, που το χρησιμοποιεί. Επίσης, το μεγαλύτερο ύψος

¹³⁰ Argyle & Trower, 1981, σ. 17.

¹³¹ Μαρτέν, 2006, σ. 34-36.

του καθίσματος σε αντιστοιχία με τα υπόλοιπα σε έναν χώρο είναι δείγμα του κύρους του ατόμου, που επιλέγει να καθίσει στη συγκεκριμένη θέση. Τέλος, η θέση του καθίσματος είναι εξίσου σημαντική. Όταν τα καθίσματα βρίσκονται ακριβώς απέναντι το ένα από το άλλο, τότε ασκείται η δύναμη της εξουσίας και της ισχύος μεταξύ των συνομιλητών.¹³²

4.1.6. Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ο χρόνος που δαπανάται για την διεκπεραίωση μίας επικοινωνιακής διαδικασίας, αλλά και οι συνθήκες, που λαμβάνουν χώρα σε αυτή, όπως ο χώρος, οι καιρικές συνθήκες, ο φωτισμός του χώρου, η θερμοκρασία, τα χρώματα κ.α. είναι παράγοντες καθοριστικής σημασίας. Είναι φανερό ότι οι άνθρωποι επικοινωνούν μέσω του περιβάλλοντος που δημιουργούν και μέσα στο οποίο ζουν. «Η έννοια του χώρου ή μάλλον των χωρικών μονάδων αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την περιγραφή και ερμηνεία της πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπίδρασης. Η αναφορά στο χώρο δηλώνει δυνατότητα συνεύρεσης, προσδιορίζει αλλά και διαφοροποιεί τα πεδία εμφάνισης και εξέλιξης της αλληλεπίδρασης».¹³³

Ο χρόνος, που δαπανάται σε μία επικοινωνιακή διαδικασία, είναι βασική πηγή μη λεκτικών μηνυμάτων. Όταν τα άτομα αφιερώνουν πολύ χρόνο σε μία συνομιλία ή συζήτηση, αυτό σημαίνει ότι ο σκοπός πραγματοποίησής της είναι σημαντικός και για το λόγο αυτό δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτήν. Αντιθέτως, όταν μία επικοινωνιακή διαδικασία είναι σύντομη, είναι ένδειξη ότι δεν κατέχει σημαντική θέση. Επομένως, ανάλογα με το σκοπό και τη σημασία της επικοινωνιακής διαδικασίας, ο πομπός και ο δέκτης διαχειρίζονται το χρόνο, που θα αξιοποιήσουν για τη διεκπεραίωσή της.

Οι διάφοροι χώροι καθορίζονται από νόμους, λειτουργικές ανάγκες ή χρήσεις. Ο χώρος της ομάδας, ο χώρος της οικογένειας ή ο προσωπικός χώρος είναι σαφώς καθορισμένοι και εξυπηρετούν κάποιες λειτουργίες. Όλοι οι χώροι σχετίζονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που διαφοροποιούνται ανάλογα με τα πολιτισμικά κριτήρια. Η συνάντηση δύο ανθρώπων επηρεάζεται από το χώρο, στον οποίο υλοποιείται. Η επιλογή του έχει τεράστια σημασία και διαφοροποιείται ανάλογα με την περίπτωση.

Η θερμοκρασία ενός χώρου είναι σημαντική. Όταν δύο άτομα επικοινωνούν σε ένα χώρο με άνετη θερμοκρασία, έχει παρατηρηθεί ότι ο ένας βρίσκει τον άλλον πιο

¹³² Pease A. & Pease B., 2006, σ. 432-433.

¹³³ Goffman, 1996, σ. 18.

συμπαθητικό, παρά όταν επικοινωνούν σε ένα χώρο, που έχει πολλή ζέστη. Γενικότερα, η κοινωνική συμπεριφορά καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη φυσική σύνθεση του περιβάλλοντος. Όταν κάποιος κάθεται σε πιο ψηλό επίπεδο από τους υπολοίπους ή σε μία μεγάλη καρέκλα, είναι φυσικό με να επιβάλλεται με τον τρόπο του στους άλλους παρευρισκομένους. Επίσης, τα χρώματα που κυριαρχούν σε ένα χώρο είναι καθοριστικής σημασίας για την ομαλή επικοινωνία. Τα ανοιχτά χρώματα είναι χαρούμενα, ενώ τα σκούρα καταθλιπτικά. Σύμφωνα με πειράματα, τα άτομα είναι πιο φιλικά προς τα άτομα που συναντάνε σε ένα ωραία διακοσμημένο χώρο, ενώ η επίπλωση συχνά διαμορφώνει το είδος της δραστηριότητας για την οποία είναι κατάλληλος ο εκάστοτε χώρος (χώρος εκδηλώσεων, χώρος εργασίας, χώρος έρευνας κ.τ.λ.).¹³⁴

¹³⁴ Argyle & Trower, 1981, σ. 57.

4.2. ΟΙ ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΕΣ ΠΟΥ ΦΑΝΕΡΩΝΟΥΝ ΤΟ ΨΕΜΑ

Η γλώσσα του σώματος είναι η εξωτερική της συναισθηματικής κατάστασης στην οποία βρίσκεται το άτομο. Κάθε κίνηση, στάση ή χειρονομία του ατόμου είναι το κλειδί για να ανακαλύψει κανείς τι αισθάνεται ο συνομιλητής του τη συγκεκριμένη στιγμή, παρατηρώντας ταυτόχρονα και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματώνεται η επικοινωνία. Αυτό επιτρέπει στον καθένα να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα ή τη φαντασία. Η εκμάθηση της γλώσσας του σώματος είναι απαραίτητη, ώστε να είναι κανείς σε θέση να αποκρυπτογραφεί το συναισθηματικό κόσμο και τις προθέσεις του συνομιλητή του, καθώς η πλειονότητα των μηνυμάτων σε οποιαδήποτε συνδιαλλαγή μεταφέρεται μέσα από μη λεκτικά σήματα.

Οι χειρονομίες, που χρησιμοποιεί κάποιος ασυναίσθητα, όταν μιλάει, φανερώνουν αν τα λεγόμενά του στηρίζονται στην αλήθεια ή το ψέμα. Το ψέμα είναι ιδιαίτερα σύνηθες στην καθημερινότητα των ανθρώπων και για το λόγο αυτό απαιτείται η γνώση βασικών κινήσεων και εκφράσεων του προσώπου, που χρησιμοποιεί ένα άτομο, όταν ψεύδεται, ώστε να μπορέσει κανείς να μην εξαπατηθεί. Μάλιστα, το πρόσωπο είναι εκείνο, το οποίο προτάσσεται στην συγκάλυψη ενός ψέματος με ένα χαμόγελο ή ένα γέμισμο. Ωστόσο, οι κινήσεις του σώματος αποκαλύπτουν την αλήθεια μέσω της αντιφατικότητας που υπάρχει με τα μηνύματα του προσώπου.

Το ψέμα είναι μία πρόταση, η οποία ειπώνεται από κάποιον με σκοπό να πείσει το συνομιλητή του ότι είναι αληθής, ενώ ο ίδιος γνωρίζει συνειδητά ότι η πρόταση αυτή δεν είναι αληθής. Στην καθημερινή ζωή, η έννοια του ψέματος συνδέεται με την εξαπάτηση. Η διαδικασία, που απαιτείται για να κατανοήσει κανείς αν κάποιος λέει ψέματα δεν είναι εύκολη και απαιτεί την γνώση ορισμένων στοιχείων για την ανακάλυψή του. Η αποκάλυψη του ψέματος εκδηλώνεται με τη μη λεκτική επικοινωνία κατά βάση. Παρακάτω αναλύονται οι πιο συνηθισμένες χειρονομίες, που γίνονται από τα άτομα, όταν λένε ψέματα:

- *Η κάλυψη του στόματος:* Όταν ένας άνθρωπος λέει ψέματα, το χέρι του ενστικτωδώς καλύπτει το στόμα. Είναι μία κίνηση, η οποία υποσυνείδητα υποδεικνύεται από τον εγκέφαλο είτε με την κάλυψη του στόματος με μερικά μόνο δάχτυλα του χεριού είτε με σφιγμένη γροθιά όλων των δαχτύλων. Η χειρονομία αυτή, συχνά, καλύπτεται με έναν προσποιητό βήχα.
- *Το άγγιγμα της μύτης:* Γρήγορα τριψίματα κάτω από τη μύτη ή ένα ανεπαίσθητο άγγιγμα υποδηλώνουν ότι κάποιος λέει ψέματα. Το σκόπιμο ψέμα αυξάνει την πίεση του αίματος στον ανθρώπινο οργανισμό και για το λόγο αυτό, η ανθρώπινη μύτη

ερεθίζεται από την πίεση του αίματος και προκαλείται φαγούρα στις νευρικές απολήξεις της. Έτσι, το άτομο οδηγείται αναπόφευκτα στο άγγιγμα της μύτης του προκειμένου να ανακουφιστεί από την ενόχληση, που νοιώθει.

- *Η φαγούρα της μύτης:* Το άτομο, που ψεύδεται, συχνά προσποιείται φαγούρα στη μύτη για να συγκαλείψει το ψέμα.
- *Το τρίψιμο του ματιού:* Το τρίψιμο του ματιού από τον ομιλητή συνιστά μία προσπάθεια του εγκεφάλου να αποτρέψει την απάτη, την αμφιβολία ή να αποφύγει να κοιτάξει στα μάτια το άτομο στο οποίο λέει το ψέμα.
- *Το τράβηγμα του αυτιού:* Χρησιμοποιείται από κάποιον, που νοιώθει άγχος. Μπορεί να εκδηλωθεί είτε με το τράβηγμα του λοβού είτε τοποθετώντας το χέρι γύρω ή πάνω από το αυτί.
- *Το ξύσιμο του λαιμού:* Το ξύσιμο πλάγια του λαιμού κάτω από το λοβό του αυτιού φανερώνει την αμφιβολία ή την αβεβαιότητα του ομιλητή.
- *Το τράβηγμα του γιακά:* Η εξαπάτηση και το ψέμα επιφέρουν αύξηση της πίεσης του αίματος, η οποία οδηγεί στην εφίδρωση του λαιμού. Συμβαίνει, επίσης, όταν το άτομο κυριεύεται από οργή ή εκνευρισμό.
- *Δάχτυλα στο στόμα:* Η χειρονομία αυτή παρατηρείται όταν κάποιος νοιώθει πίεση. Η πλειονότητα των κινήσεων του χεριού προς το στόμα φανερώνουν το ψέμα ή την εξαπάτηση.¹³⁵

Οι γυναίκες σε αντίθεση με τους άνδρες διακατάχονται από μία έμφυτη ικανότητα, που τους επιτρέπει να προσλαμβάνουν και να αποκωδικοποιούν με μεγαλύτερη ευκολία τα μη λεκτικά μηνύματα, καθώς και να αντιλαμβάνονται τις λεπτομέρειες. Οι γυναίκες είναι σε θέση να λένε ψέματα στο σύζυγό τους χωρίς αυτός να αντιληφθεί το ψεύδος, ενώ το αντίθετο σπάνια υφίσταται. Δηλαδή, είναι λίγοι εκείνοι οι άνδρες, που θα πούνε ψέματα χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από μία γυναίκα.¹³⁶

¹³⁵ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 191-197.

¹³⁶ Ο. π., 2006, σ. 38.

4.3. Η ΕΡΩΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Η γλώσσα του σώματος είναι πρωταρχικής σημασίας στην ερωτική ζωή των ενηλίκων, καθώς αποκαλύπτει πόσο διαθέσιμος, ερωτικός, ελκυστικός ή ενθουσιώδης είναι κανείς. Όταν ένας άντρας φλερτάρει μία γυναίκα δεν την προειδοποιεί λεκτικά. Από τη μεριά της, η γυναίκα αποκωδικοποιεί τα μη λεκτικά μηνύματα που δέχεται και ανταποκρίνεται ή όχι στο φλερτ. Έτσι, τις περισσότερες φορές σε μία επικοινωνία μεταξύ ενός άντρα και μίας γυναίκας οι λέξεις είναι απλώς το πρόσχημα για να προσεγγίσει ο ένας τον άλλον.

Η μη λεκτική επικοινωνία δύο ατόμων, που κυριεύονται από ερωτική έλξη ο ένας για τον άλλον, χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες χειρονομίες, κινήσεις του σώματος, τρόπους βλεμματικής επαφής και στάσεις. Μερικά από αυτά γίνονται συνειδητά και άλλα ασυνείδητα. Ειδικότερα, υπάρχουν ορισμένα σημάδια της γλώσσας του σώματος, τα οποία υποδηλώνουν την προτίμηση ενός ατόμου για κάποιο άλλο άτομο. Οι πιο συνηθισμένες εκφράσεις της ερωτικής επιθυμίας είναι οι ακόλουθες:

- Το κοίταγμα απευθείας στα μάτια για περισσότερο χρόνο απ' ό,τι συνήθως.
- Η επιδίωξη με αδιόρατες κινήσεις για άγγιγμα του ατόμου, που μας ενδιαφέρει.
- Το χαμόγελο με μεγαλύτερη συχνότητα και με το στόμα ανοιχτό.
- Η εξερεύνηση του σώματος σε διάφορα σημεία αυτού.
- Η κίνηση του κεφαλιού με επίμονο τρόπο, προκειμένου να δείξουμε τη συμφωνία μας για τα λεγόμενά του.
- Η κατά πρόσωπο στάση του σώματός μας απέναντι στο άτομο, που φλερτάρουμε.
- Η χρησιμοποίηση κινήσεων των χεριών μας, προκειμένου να δώσουμε έμφαση στο λόγο μας.
- Οι γρήγορες ματιές με τα μάτια ορθάνοιχτα και τα φρύδια ανασηκωμένα, παρατηρώντας τις αντιδράσεις του άλλου ατόμου.
- Το παίξιμο της γλώσσας, υγραίνοντας τα χείλη μας πιο συχνά.¹³⁷

Σύμφωνα με έρευνες, που έχουν πραγματοποιηθεί, το φαινόμενο της «αγάπης» βασίζεται σε ορμονικές και νευροφυσικές αντιδράσεις του σώματος. Η έντονη έλξη, που νοιώθουμε για κάποιον που δεν έχουμε ξαναδεί ή με άλλα λόγια ο κεραυνοβόλος έρωτας είναι μία χημική ανταπόκριση του σώματος, αφού ο εγκέφαλος απελευθερώνει μία χημική ουσία, την φαινυλαιθυλαμίνη, η οποία επιδρά στο νευρικό σύστημα του ανθρώπου, όπως μία

¹³⁷Cohen, 1996, σ. 54-55.

εθιστική ουσία. Έτσι, το άτομο βρίσκεται σε μία διαρκή και έντονη επιθυμία, η οποία εκδηλώνεται τις περισσότερες φορές μη λεκτικά.¹³⁸

Η ανθρώπινη ερωτοτροπία αποτελείται από πέντε στάδια, τα οποία λαμβάνουν χώρα όταν ένα άτομο συναντάει έναν ελκυστικό σύντροφο. Τα στάδια αυτά είναι:

1. Η οπτική επαφή: η ανταλλαγή βλεμμάτων μεταξύ ενός άνδρα και μίας γυναίκας σημαίνει την αρχή της διαδικασίας του φλερτ.
2. Το χαμόγελο: ένα γρήγορο και φευγαλέο χαμόγελο επιτρέπει στο άτομο, που μας ενδιαφέρει να κάνει την πρώτη κίνηση.
3. Η επίδειξη: με τη γλώσσα του σώματος ο ένας δείχνει στον άλλον ότι ενδιαφέρεται για εκείνον. Ολόκληρο το σώμα στρέφεται προς το μέρος του άλλου, ενώ κινήσεις όπως το σταύρωμα των ποδιών, η έκθεση του γυμνού λαιμού εκ μέρους των γυναικών ή η ανύψωση του στήθους εκ μέρους των ανδρών υποδηλώνουν την ανταπόκριση στο φλερτ.
4. Η ομιλία: μετά από τα τρία πρώτα στάδια, επέρχεται η συνομιλία, η οποία στοχεύει στο να εξαλειφθεί η αμηχανία και να επιτευχθεί η γνωριμία.
5. Το άγγιγμα: λειτουργεί ως επιβεβαίωση του ενδιαφέροντος από το άλλο άτομο. Η χειραψία είναι το πρωταρχικό στάδιο αγγίγματος, ενώ το άγγιγμα στο χέρι ή στον ώμο επαναλαμβάνονται συχνά κατά τη διάρκεια της συνομιλίας.¹³⁹

Οι γυναίκες κατά την αναζήτηση του κατάλληλου συντρόφου φορούν ρούχα με έντονα χρώματα και κοσμήματα και περιποιούνται το πρόσωπό τους. Στην επιδίωξή τους για φλερτ με το αντίθετο φύλο χρησιμοποιούν ακόμα περισσότερα μη λεκτικά μηνύματα με το βλέμμα, τις σωματικές κινήσεις και τις εκφράσεις του προσώπου τους προκειμένου να προσεγγίσουν το άτομο, που τις ενδιαφέρει. Έχει αποδειχθεί ότι το 90% των ερωτικών γνωριμιών ξεκινά από την πλευρά των γυναικών, δίνοντας την αφορμή με τη γλώσσα του σώματος σε κάποιον εκπρόσωπο του αντίθετου φύλου να τις προσεγγίσει. Και αυτό γιατί οι άνδρες δυσκολεύονται να ερμηνεύσουν τις περισσότερες φορές με σωστό τρόπο τη γλώσσα του σώματος των γυναικών και συχνά παρεξηγούν το χαμόγελο ή τη φιλικότητα μίας γυναίκας λαμβάνοντάς τα ως ένδειξη ερωτικού ενδιαφέροντος.¹⁴⁰

Το ανδρικό φύλο, συνήθως, επιδιώκει να αναδείξει τη δύναμη, τον πλούτο και την κοινωνική του θέση. Η γλώσσα του σώματος των ανδρών είναι πιο φειδωλή σε σχέση με αυτή των γυναικών. Η πιο χαρακτηριστική κίνηση εκδήλωσης ερωτικού ενδιαφέροντος είναι

¹³⁸ Cohen, 1996, σ. 61.

¹³⁹ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 355-357.

¹⁴⁰ Ο. π., 2006, σ. 350-354.

η χειρονομία με τους δύο αντίχειρες στη ζώνη του παντελονιού του. Είναι μία χειρονομία, που φανερώνει επίδειξη. Επίσης, οι άνδρες, συνήθως, στρέφουν το σώμα τους προς το μέρος όπου εστιάζεται η προσοχή τους και κοιτάζουν το αντίθετο φύλο με επίμονο και έντονο βλέμμα για αρκετή ώρα.¹⁴¹

Ο Eckhard Hess¹⁴² διεξήγαγε έρευνα, κατά την οποία ανακάλυψε ότι οι κόρες των ματιών επηρεάζονται από το βαθμό ερεθισμού τους. Ειδικότερα, οι κόρες των ανδρών και των γυναικών διαστέλλονται, όταν αντικρίζουν ερωτικές φωτογραφίες του αντίθετου φύλου, ενώ συστέλλονται όταν κοιτάζουν ερωτικές φωτογραφίες του ίδιου φύλου. Ο Eckhard Hess κατέληξε, επίσης, στο συμπέρασμα ότι η διαστολή της κόρης του ματιού συνδέεται άμεσα με την πνευματική δραστηριότητα του ατόμου.¹⁴³ Τα μάτια, λοιπόν, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις ερωτικές σχέσεις των ανθρώπων και αποδεικνύεται από το γεγονός ότι όταν ένας άνδρας ή μία γυναίκα ελκύεται από το αντίθετο φύλο, οι κόρες των ματιών διαστέλλονται ως απόδειξη του ενδιαφέροντος για το άτομο, που τους ενδιαφέρει.

Περαιτέρω, η παραβίαση του προσωπικού χώρου του αντίθετου φύλου είναι μία αντιπροσωπευτική κίνηση, η οποία εκδηλώνει το ενδιαφέρον ενός ατόμου για κάποιον άλλο. Αν η παραβίαση αυτή γίνει αποδεκτή από το άλλο άτομο, τότε το άτομο παραμένει στη θέση αυτή, διαφορετικά εξέρχεται. Είναι χαρακτηριστικό ότι όσο πιο κοντά συναισθηματικά νοιώθουν δύο άτομα τόσο μικρότερες είναι οι αποστάσεις, που κρατούν μεταξύ τους.

Η αίσθηση του αγγίγματος διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στις ερωτικές σχέσεις. Οι άνδρες και οι γυναίκες επιζητούν το άγγιγμα ως επιβεβαίωση του ενδιαφέροντος και της αγάπης του συντρόφου τους. Ανάλογα με το μέρος του σώματος, που πραγματοποιείται το άγγιγμα, μεταφέρει τα αντίστοιχα συναισθήματα και προθέσεις από τα δύο φύλα. Ένα άγγιγμα στο πρόσωπο φανερώνει την επιθυμία του ατόμου να έρθει πιο κοντά στο σύντροφό του, ενώ ένα άγγιγμα στους μηρούς επιβεβαιώνει την οικειότητα μεταξύ του ζευγαριού. Το άγγιγμα λαμβάνει χώρα καθημερινά όχι μόνο στις ερωτικές σχέσεις, αλλά και σε κάθε είδους σχέση.

¹⁴¹ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 377.

¹⁴² Ο Eckhard Hess ήταν καθηγητής βιοψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο με πλούσιο συγγραφικό και ερευνητικό έργο.

¹⁴³ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 210-211.

4.4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΣΩΣΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Η επικοινωνία είναι το πιο βασικό στοιχείο της κοινωνικής συνύπαρξης του ατόμου. Υλοποιείται τόσο λεκτικά όσο και μη λεκτικά. Η μη λεκτική επικοινωνία υλοποιείται με πληροφορίες, που μεταδίδονται με τη γλώσσα του σώματος. Η γλώσσα του σώματος κατέχει εξέχουσα θέση στην αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων, που δέχεται το άτομο σε μία επικοινωνιακή διαδικασία. Διαμορφώνει τις συνθήκες εκείνες, που χαρακτηρίζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις και βοηθά στην ερμηνεία της συμπεριφοράς του ατόμου.

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι η διαφοροποίηση της γλώσσας του σώματος ανάλογα με τις κοινωνικές απαιτήσεις είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την επιτυχημένη και ομαλή επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων. Ανάλογα με το πώς χρησιμοποιείται η γλώσσα του σώματος, ο συνομιλητής μας αποκτά μία θετική ή μία αρνητική εντύπωση για εμάς. Για να αποκομίσουμε μία θετική κριτική, όταν συναντάμε κάποιον για πρώτη φορά, απαιτείται:

- ✓ Να έχουμε ζωνρή έκφραση και χαμόγελο.
- ✓ Να είμαστε εκφραστικοί χρησιμοποιώντας χειρονομίες. Κατά τη διάρκεια των χειρονομιών τα δάχτυλα απαιτείται να είναι κλειστά και τα χέρια κάτω από το ύψος του πιγουνιού, αποφεύγοντας το σταύρωμα των χεριών και των ποδιών.
- ✓ Να προβαίνουμε στο γνέψιμο του κεφαλιού, όταν μιλάμε και να γέρνουμε το κεφάλι δεξιά ή αριστερά, όταν ακούμε.
- ✓ Να διατηρούμε την κατάλληλη οπτική επαφή με το συνομιλητή ή το κοινό στο οποίο απευθυνόμαστε, ώστε να κερδίζουμε την αξιοπιστία αυτών.
- ✓ Να γέρνουμε προς τα εμπρός όταν ακούμε και να είμαστε ευθυτενείς όταν μιλάμε.
- ✓ Να κρατάμε τις κατάλληλες αποστάσεις από το συνομιλητή μας. Οι αποστάσεις καθορίζονται από το πρόσωπο, που έχουμε απέναντί μας, αλλά και από πολιτισμικά κριτήρια.
- ✓ Να αξιολογούμε με λεπτότητα τη γλώσσα του σώματος των υπολοίπων γύρω μας.¹⁴⁴

Ακολουθώντας, λοιπόν, τη σωστή του γλώσσας του σώματος σε κάθε κοινωνική συναναστροφή μας (οικογενειακή, σχολική, επαγγελματική, φιλική, προσωπική κ.τ.λ. σχέση) εκφράζουμε τα συναισθήματά μας, τις σκέψεις μας, τις προθέσεις μας, τις επιθυμίες μας ή την κρίση μας με σωστό και σαφή τρόπο, γινόμαστε πειστικοί και κερδίζουμε τη συμπάθεια των ατόμων, που συναναστρεφόμαστε. Από την άλλη, αποφεύγοντας κάποιες στάσεις, κινήσεις ή

¹⁴⁴ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 455-457.

εκφράσεις, οι οποίες φανερώνουν το ψεύδος, την αμηχανία, την πλήξη και άλλα διάφορα αρνητικά στοιχεία, κερδίζουμε την αξιοπιστία και τη θετική εκτίμηση των άλλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΑ

5.1. Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ

Η παιδική έκφραση είναι σύμφωνα με τον Piaget, μία μορφή γλώσσας του παιδιού, η οποία χαρακτηρίζεται από εγωκεντρικές τάσεις, δηλαδή από την πρόθεσή του να μιλάει συνεχώς χωρίς να στοχεύει στην κατανόηση των σκέψεών του από τους συνομιλητές του. Με λίγα λόγια πρόκειται για μία υποσυνείδητη ενέργεια από μέρους του παιδιού, η οποία συνδέεται με την εσωτερική του ανάγκη να είναι το κέντρο του κόσμου. Βέβαια, η παιδική έκφραση περιλαμβάνει και τη συνειδητή έκφραση του παιδιού, ώστε να γίνεται κατανοητό από τους γύρω του. Στην περίπτωση αυτή, γίνεται λόγος για την κοινωνική γλώσσα, η οποία συμβάλλει στην κατανόηση εκ μέρους του παιδιού της διαπροσωπικής συνομιλίας. Ο εκπαιδευτικός, οι γονείς ή ο ενήλικας έχει την ευκαιρία να βοηθήσει το παιδί να αντιληφθεί τη σπουδαιότητα του δημοκρατικού διαλόγου, του σεβασμού προς το συνομιλητή, της ανοχής και της υπομονής, ώστε να επικοινωνεί με αποτελεσματικό τρόπο.¹⁴⁵

Τους πρώτους μήνες της ζωής του το παιδί παράγει ένα περιορισμένο πλήθος ήχων, οι οποίοι διαφέρουν από παιδί σε παιδί και οι οποίοι αντιπροσωπεύουν τη φυσιολογική του κατάσταση. Το χασμουρητό, το γέλιο και το κλάμα είναι οι αρχικοί τρόποι επικοινωνίας του παιδιού με τους ενήλικες, ενέχοντας συναισθηματική και κοινωνική λειτουργία για το παιδί. Μεγαλώνοντας το παιδί επιδίδεται σε ένα ηχητικό παιχνίδι με συλλαβές προσπαθώντας να μιμηθεί τους ήχους, που ακούει στο γλωσσικό του περιβάλλον. Έτσι, φθάνει στο στάδιο να σχηματίζει λέξεις και έπειτα φράσεις.¹⁴⁶

Τα παιδιά μαθαίνουν στο σχολείο τα στοιχεία του γραπτού λόγου (λεξιλόγιο, γραμματική, σύνταξη). Η καθημερινή, ωστόσο, επαφή στο σπίτι, στο παιχνίδι, στη γειτονιά είναι αυτή, που καλλιεργεί τη συζήτηση. Το παιδί αρχίζει να φτιάχνει φράσεις, να χρησιμοποιεί χειρονομίες, κινήσεις, εκφράσεις του σώματος και της φωνής για να διαφοροποιήσει τα λεγόμενά του ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση. Μεγαλώνοντας εξασκείται σε διαφορετικά είδη συζήτησης, που θα πρέπει να ακολουθεί ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες και τους κοινωνικούς κανόνες. Διάφοροι κλάδοι των επιστημών, όπως η ψυχανάλυση, που στηρίζεται στο λόγο, έχουν ασχοληθεί εντατικά με την ανάλυση της παιδικής έκφρασης. Ωστόσο, τα παιδιά δεν χειρίζονται με ευχέρεια το λόγο και πολύ λίγο εκφράζονται με αυτόν.¹⁴⁷ Το μεγαλύτερο μέρος της έκφρασης των παιδιών πραγματοποιείται

¹⁴⁵ Ζερβός, 2008, σ. 162.

¹⁴⁶ Πήτα, 1998, σ. 109-110.

¹⁴⁷ Κλάιν, 1979, σ. 13.

με μη λεκτικά στοιχεία, τα οποία περιγράφουν με τον πιο γλαφυρό τρόπο τα συναισθήματα, τις σκέψεις, τις κρίσεις και τις επιθυμίες του.

Τα παιδιά κατά κύριο λόγο εξερευνούν τον κόσμο γύρω τους με τις αισθήσεις τους. Αυτές βοηθούν το παιδί να ανταποκρίνεται έντονα σε νέα αντικείμενα και ιδέες. Υπάρχουν τέσσερα στάδια, τα οποία περιγράφουν τη διαδικασία της εξερεύνησης από τη γέννηση του παιδιού. Τα στάδια αυτά είναι:

ΣΤΑΔΙΟ ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΗΣ

ΣΗΜΑΔΙΑ

1. Νεογνό
Η εξερεύνηση πραγματοποιείται κυρίως με την επαφή, τη γεύση και την όσφρηση.
2. Βρέφος
Στους τρεις μήνες της ζωής του παιδιού η εξερεύνηση γίνεται με όλες τις αισθήσεις του και πρωταρχικό στοιχείο είναι το στόμα του. Στους έξι μήνες χρησιμοποιεί τα χέρια του και στους οχτώ μήνες αναπτύσσεται ο συντονισμός δείκτη-αντίχειρα.
3. Νήπιο
Στο στάδιο αυτό το νήπιο αρχίζει να μπουσουλάει και έπειτα να περπατάει, γεγονός που του επιτρέπει να εξερευνά τα πάντα γύρω του.
4. Παιδί
Η ευχέρεια της κινητικότητας και η ανεξαρτησία επιτρέπουν στο παιδί την εξερεύνηση. Η ανάγνωση και η γραφή επιτρέπουν την πνευματική εξερεύνηση, που είναι πολύ σημαντική.¹⁴⁸

Η λεκτική και μη λεκτική έκφραση των παιδιών ακολουθεί μία σταδιακή πορεία. Οι κοινωνικές επιδράσεις που δέχεται το παιδί και κυρίως από το οικογενειακό και μετέπειτα το σχολικό περιβάλλον είναι αυτές, που καθορίζουν το ρυθμό εξέλιξης της γλωσσικής και σωματικής του έκφρασης. Η γλώσσα του σώματος του παιδιού είναι ένα βασικό στοιχείο, το οποίο αναπτύσσεται από τους πρώτους μήνες της ζωής του παιδιού και το οποίο συντελεί στην αποτελεσματική επικοινωνία με τους συνομηλίκους, αλλά και τους ενήλικες.

¹⁴⁸ Quilliam, 2000, σ. 41-43.

5.2. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Τα παιδιά, ειδικά μικρής ηλικίας, δεν είναι σε θέση να χειρίζονται τη λεκτική επικοινωνία με μεγάλη ευχέρεια και ευφράδεια. Για το λόγο αυτό, χρησιμοποιούν με μεγάλη ευστοχία τη μη λεκτική επικοινωνία (χειρονομίες, κινήσεις του σώματος, αγγίγματα, εκφράσεις του προσώπου κ.τ.λ.), προκειμένου να εκφράσουν τις επιθυμίες τους, τα συναισθήματά τους, την άποψή τους για κάποιο ζήτημα, να αποκρύψουν ένα γεγονός και για οτιδήποτε συμβαίνει γύρω τους.

Η ερμηνεία της γλώσσας του σώματος και των σημάτων, που αυτή αποστέλλει, σχετίζεται με την ηλικία του ατόμου. Η ταχύτητα των χειρονομιών και το πόσο ξεκάθαρα γίνονται αντιληπτές διαφοροποιείται στους ενήλικες και τα παιδιά. Η γλώσσα του σώματος των παιδιών είναι πιο εύκολα αντιληπτή και ερμηνεύσιμη, καθώς η ηλικία τους τους επιτρέπει να συμπεριφέρονται πιο αυθόρμητα και παρορμητικά στις κινήσεις και τις εκφράσεις τους. Για παράδειγμα, αν ένα παιδί πει ένα ψέμα, είναι πολύ πιθανό να καλύψει αμέσως το στόμα του με το ένα ή τα δύο χέρια. Αυτή η κίνηση στους ενήλικες δε γίνεται με τόσο έκδηλο τρόπο.¹⁴⁹

Κάθε παιδί, αγόρι ή κορίτσι, περνά από τέσσερα σαφή σωματικά και πνευματικά στάδια. Τα στάδια αυτά διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ύπαρξη του ατόμου στην μετέπειτα ζωή του. Βιώνονται τόσο πνευματικά όσο και σωματικά μέσα από τη γλώσσα του σώματος. Τα στάδια αυτά είναι:

A. Η συνείδηση της καθημερινής ζωής ή συνηθισμένη εγρήγορση: βιώνεται όταν το σώμα του παιδιού λαμβάνει και ανταποκρίνεται ενεργά σε ερεθίσματα του έξω κόσμου. Χρησιμοποιώντας τις αισθήσεις του, επεξεργάζεται τα μηνύματα που δέχεται, στη μνήμη του. Η γλώσσα του σώματος κάνει την εμφάνισή της όταν το παιδί ακούει, αισθάνεται, ενεργεί.

B. Η στοχαστική συνείδηση ή στοχασμός: λαμβάνει χώρα όταν το παιδί σταματά αυτό που κάνει για να σκεφτεί. Κάποιες διεργασίες χρειάζονται χρόνο, προκειμένου να αναλυθούν από τον εγκέφαλο του παιδιού. Όσο πιο μικρό σε ηλικία είναι το παιδί, τόσο περισσότερο χρόνο χρειάζεται για να στοχαστεί.

Γ. Η έντονη προσήλωση: το τρίτο στάδιο υλοποιείται όταν το μυαλό χρειάζεται ένα βαθύτερο επίπεδο σκέψης, το οποίο απαιτεί από το σώμα να αναστείλει κάποιες από τις

¹⁴⁹ Pease A. & Pease B., 2006, σ. 51.

λειτουργίες του. Η διαδικασία αυτή ονομάζεται «έντονη προσήλωση» και λαμβάνει χώρα καθημερινά.

4. Ο ύπνος: ο ύπνος επιτρέπει στο παιδί να ανακεφαλαιώνει τα γεγονότα, που βίωσε κατά τη διάρκεια της ημέρας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τα βρέφη ονειρεύονται πολύ περισσότερο από τους ενήλικους.¹⁵⁰

Το παιδί δεν είναι σε θέση να επεξεργαστεί όλες τις πληροφορίες, που δέχεται από το περιβάλλον του. Για το λόγο αυτό, επεξεργάζεται τις πιο σημαντικές πληροφορίες στο στάδιο της εγρήγορσης, αποθηκεύοντας αυτά, που θεωρεί σημαντικά. Η γλώσσα του σώματος λειτουργεί ως επιβεβαίωση της σωστής λειτουργίας του εγκεφάλου του παιδιού από τους πρώτους μήνες της ζωής του. Μέσα από τις αισθητήριες οδούς, δηλαδή, την οπτική, την ακουστική, την οσφρητική, τη γευστική και την κιναισθητική (συναισθήματα), το παιδί ανταποκρίνεται στα ερεθίσματα, που δέχεται, τα επεξεργάζεται και αποθηκεύει τα πιο αξιόλογα.¹⁵¹

Κάθε παιδί επιθυμεί να κατακτήσει τη γνώση. Η επίτευξη αυτού του στόχου πραγματοποιείται μέσα από την εξερεύνηση του περιβάλλοντός του. Η εξερεύνηση είναι ανάλογα με την ηλικία του παιδιού σωματική (βρέφη, νήπια) ή πνευματική (παιδιά). Το σώμα παροτρύνει τα παιδιά να προβούν στην εξερεύνηση μέσω των αισθήσεων και του πειραματισμού απέναντι σε καθετί νέο. Εκτός, όμως, από την εξερεύνηση, τα παιδιά χρησιμοποιούν και τη μίμηση, ώστε να κατακτήσουν τη γνώση. Η μίμηση γίνεται υποσυνείδητα από το παιδί και η ένδειξη προόδου της είναι η ικανότητα του παιδιού να επαναλαμβάνει αυτά που βλέπει και ακούει στο περιβάλλον, το οποίο μεγαλώνει.¹⁵²

Το παιδί επιστρατεύει διάφορα μέσα, ώστε να γίνει κατανοητό από τους γύρω του. Από όταν κυοφορείται ακόμη, στην κοιλιά της μητέρας του επικοινωνεί με αυτήν. Αργότερα, όταν έρχεται στον κόσμο αναπτύσσει από την πρώτη κιόλας μέρα διάφορες τεχνικές επικοινωνίας, όπως το κλάμα, την οπτική επαφή, τις εκφράσεις του προσώπου, τις σωματικές κινήσεις και τις χειρονομίες για να επικοινωνήσει αποτελεσματικά με τους ενήλικες, καθώς δεν έχει κατακτήσει ακόμη τη λεκτική επικοινωνία. Η γλώσσα του σώματος λειτουργεί καταλυτικά στην επίτευξη της επικοινωνίας από μέρους των παιδιών με τους υπολοίπους από τη γέννηση και κατά τη διάρκεια της έφηβης και ενήλικης ζωής.

Το πρώτο στοιχείο της γλώσσας του σώματος, το οποίο χρησιμοποιείται από τα παιδιά από την αρχή της ζωής τους είναι το κλάμα. Τα παιδιά και ιδιαίτερα μικρής ηλικίας

¹⁵⁰ Quilliam, 2000, σ. 19-21.

¹⁵¹ Ο. π., 2000, σ. 23-30.

¹⁵² Ο. π., 2000, σ. 41-51.

συνηθίζουν να κλαίνε πολλές φορές στη διάρκεια της ημέρας. Η ένταση και ο ρυθμός του κλάματος αντιπροσωπεύουν τις ανάγκες και τις επιθυμίες του βρέφους, όπως είναι το αίσθημα της πείνας, η ανάγκη ξεκούρασης ή η θαλπωρή της μητρικής αγκαλιάς. Ο γονιός μπορεί να ξεχωρίσει τη σημασία του κλάματος από τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται. Όταν το παιδί θέλει να έρθει κοντά του η μητέρα του, το κλάμα είναι ήπιο και με αργό ρυθμό. Αντίθετα, όταν υπάρχει κάποιο σοβαρό πρόβλημα στο παιδί, το κλάμα είναι πιο έντονο, πιο οξύ και πιο επίμονο απ' ό,τι συνήθως.

Το κλάμα είναι ένας μηχανισμός επιβίωσης. Είναι ο πιο άμεσος και αποτελεσματικός τρόπος επικοινωνίας μεταξύ παιδιού και ενηλίκων. Έχει παρατηρηθεί ότι ένα βρέφος επιδίδεται στη δραστηριότητα του κλάματος δύο και πλέον ώρες στη διάρκεια μίας ημέρας κατά τους τρεις πρώτους μήνες της ζωής του. Σταδιακά μειώνεται η συχνότητά του, καθώς αντικαθίσταται από άλλα μη λεκτικά μέσα επικοινωνίας. Το κλάμα είναι το πιο αποτελεσματικό στοιχείο της γλώσσας του σώματος και αυτό γιατί:

- Γίνεται αντιληπτό από μεγάλη απόσταση.
- Αντιπροσωπεύει ως επί το πλείστον τη θλίψη.
- Είναι το πιο εύκολο μέσο επικοινωνίας για ένα βρέφος, καθώς δεν απαιτείται η καταβολή προσπάθειας σε αντίθεση με το χαμόγελο ή το άγγιγμα, που απαιτούν περισσότερη σκέψη και έλεγχο.
- Είναι το προμήνυμα του λόγου. Το βρέφος εξασκεί τους φωνητικούς του μυς με το κλάμα, τους οποίους στη συνέχεια θα χρησιμοποιήσει για να παράγει το λόγο.¹⁵³

Το παιδί, καθώς μεγαλώνει, αναπτύσσει και άλλα μέσα επικοινωνίας, όπως είναι η οπτική επαφή, το χαμόγελο και οι άναρθρες φωνές. Η οπτική επαφή με το παιδί αποκαλύπτει πολλές πληροφορίες για το ίδιο. Οι εκφράσεις του προσώπου του και οι κινήσεις των ματιών αντιπροσωπεύουν τα συναισθήματά του και τις επιθυμίες του. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κόρες των ματιών των νεογέννητων και των βρεφών είναι μεγαλύτερες από αυτές των ενηλίκων και είναι δυνατόν να μεγαλώσουν ακόμη περισσότερο, όταν έρχονται σε επαφή με ένα άτομο ή μία κατάσταση, που τους ευχαριστεί. Μάλιστα, όταν το παιδί εντυπωσιάζεται ή λαχταρά κάτι έντονα, τα μάτια του είναι ορθάνοιχτα. Ανάλογα με το συναίσθημα, που διακατέχει το παιδί, προβαίνει και στις αντίστοιχες κινήσεις. Όταν το παιδί νοιώθει το αίσθημα της πείνας, τρίβει τα μάτια του με τα χέρια του. Όταν είναι θυμωμένο ή εκνευρισμένο, το παιδί έχει τρομαγμένο βλέμμα, τα δάχτυλα των χεριών του σχηματίζουν γροθιές και ο κορμός του σώματός του είναι τεντωμένος. Προκειμένου να αποκωδικοποιήσει

¹⁵³ Quilliam, 2000, σ. 66-67.

ένας γονιός με σωστό τρόπο την οπτική επαφή με το παιδί του, απαιτείται να παρατηρεί και να επικοινωνεί συνεχώς με αυτό.

Το χαμόγελο είναι ένα ακόμη εξωλεκτικό στοιχείο, το οποίο χρησιμοποιείται από τους πρώτους μήνες της ζωής ενός παιδιού και συνεχίζει να υπάρχει, καθώς μεγαλώνει. Το χαμόγελο φανερώνει το αίσθημα ικανοποίησης, ευχαρίστησης, ευτυχίας και χαράς του παιδιού απέναντι σε ένα άτομο ή μία κατάσταση. Ωστόσο, δεν είναι πάντα ο προάγγελος αυτών των συναισθημάτων. Ένα χαμόγελο μπορεί να αντιπροσωπεύει την αμηχανία ή την προσπάθεια αποφυγής μίας κατάστασης, την οποία βιώνει το παιδί. Για παράδειγμα, όταν το παιδί προβαίνει σε μία αποδεκτή κίνηση ή ενέργεια και επιπλήττεται από το γονέα, συχνά χαμογελάει για να αποφύγει την τιμωρία και την επίπληξη.

Η γλώσσα του σώματος αποκαλύπτει το χαρακτήρα και την προσωπικότητα ενός παιδιού. Κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία καθορίζονται από το στάδιο της σύλληψης, όπως το φύλο, το ύψος, το σχήμα του προσώπου και το χρώμα του δέρματος επιτρέπουν σε ένα άτομο να αξιολογήσει εξωτερικά μόνο ένα παιδί. Ωστόσο, η γλώσσα του σώματος, που θα χρησιμοποιήσει το παιδί, επιτρέπει στον ενήλικα να κατανοήσει και να σχηματίσει μία ολοκληρωμένη εντύπωση σχετικά με τον χαρακτήρα του, τον τρόπο που σκέφτεται και τη σύνθεση ολόκληρης της προσωπικότητάς του. Η διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού καθορίζεται από τη μη λεκτική συμπεριφορά των ενηλίκων, την οποία μιμείται.

Οι συναισθηματικά στενές σχέσεις, τις οποίες αναπτύσσει ένα παιδί με ένα ή περισσότερα άτομα στηρίζονται στην χρήση της γλώσσας του σώματος. Ένα άγγιγμα, μία αγκαλιά, ένα φιλή ή ένα χαμόγελο είναι ο συνδετικός κρίκος μέσω του οποίου το παιδί συνάπτει στενές σχέσεις με τη μητέρα του ή κάποιο άλλο άτομο του οικείου του περιβάλλοντος. Το παιδί συνάπτει δεσμούς, οι οποίοι είναι ζωτικής σημασίας για την ομαλή συναισθηματική του ανάπτυξη και την ορθή διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

Τα συναισθήματα γίνονται γνωστά από τα μάτια, τα φρύδια, το στόμα και τα χέρια των παιδιών. Θετικά συναισθήματα, όπως η ευχαρίστηση, η έκπληξη, η ευτυχία, αλλά και αρνητικά συναισθήματα, όπως ο φόβος, η λύπη, η αηδία ή ο θυμός βιώνονται από τα παιδιά με μεγάλη ένταση μέσω της κιναισθητικής οδού. Τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού τα συναισθήματα βιώνονται μέσω της αφής και της οσμής, ενώ μεγαλώνοντας χρησιμοποιείται η όραση και η ακοή. Ωστόσο, η έκφραση των συναισθημάτων επιτυγχάνεται κατά το μεγαλύτερο μέρος μέσω της γλώσσας του σώματος.

Τα συναισθήματα επιβίωσης, όπως η πείνα και ο πόνος, βιώνονται και γίνονται φανερά από πολύ νωρίς. Το αίσθημα της μοναξιάς κάνει την εμφάνισή του όταν το βρέφος

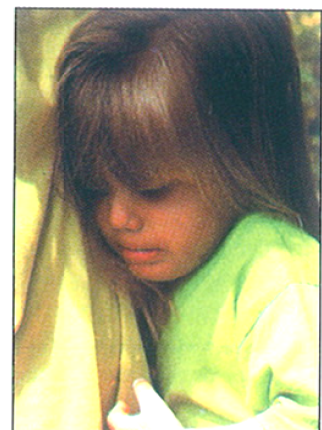
είναι τριών εβδομάδων και φανερώνεται με ένα βογγητό. Περαιτέρω, το χαμόγελο κατακτάται από το βρέφος την έκτη εβδομάδα, όταν και ξεκινάει την εξερεύνηση του περιβάλλοντός του. Μετά τον πέμπτο μήνα κάνουν την εμφάνισή τους το θυμωμένο κλάμα, η λύπη, η αποστροφή και η χαρά, ενώ ο ενστικτώδης φόβος παρουσιάζεται στους οχτώ μήνες της ζωής του παιδιού. Η αντίδραση του παιδιού σε κάτι μη αποδεκτό υπάρχει ήδη από τη γέννησή του, ωστόσο αναπτύσσεται πλήρως στην νηπιακή ηλικία.¹⁵⁴

Φόβος

Αηδία

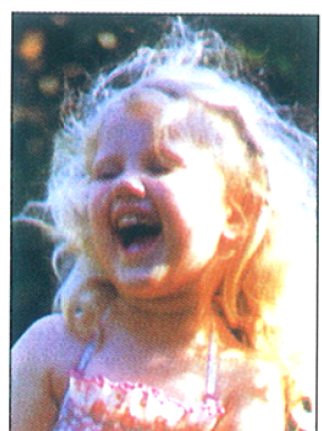
Λύπη

Έκπληξη

Θυμός

Ευτυχία

Εικόνα 7: Τα συναισθήματα των παιδιών.¹⁵⁵

Τα παιδιά χρησιμοποιούν σκόπιμα διάφορους ήχους κατά το πρώτο έτος της ηλικίας τους, πριν καν αποκτήσουν την ικανότητα να χρησιμοποιούν τη λεκτική επικοινωνία για να εκφραστούν. Οι άναρθρες φωνές, που βγάζει ένα βρέφος, όταν αντικρίζει τη μητέρα του ή ένα άτομο του οικείου περιβάλλοντός του είναι δείγμα της χαράς, που αισθάνεται. Οι ήχοι

¹⁵⁴ Quilliam, 2000, σ. 68-72.

¹⁵⁵ Ο. π., 2000, σ. 69.

αυτοί συγκαταλέγονται στα μέσα της μη λεκτικής επικοινωνίας και κατατάσσονται σε ορισμένα στάδια επικοινωνίας με ήχους από τα οποία περνάει το βρέφος στο πρώτο έτος της ηλικίας του μέχρι να κατακτήσει το λόγο. Τα στάδια αυτά είναι:

Μουρμουρητό: το μουρμουρητό χρησιμοποιείται από το βρέφος για να αποσπάσει την προσοχή κάποιου ατόμου και λαμβάνει χώρα μεταξύ των δύο και των πέντε μηνών.

Ανεξέλεγκτη φλυαρία: η σωματική και νευρολογική ωρίμανση του βρέφους στους έξι μήνες τού επιτρέπει να ελέγχει τους ήχους και να επιδίδεται σε υψηλούς ή χαμηλούς ήχους, δυνατούς, σιγανούς ή διαπεραστικούς ήχους.

Ελεγχόμενη φλυαρία: από τον έκτο έως και τον δωδέκατο μήνα της ζωής του, το βρέφος αποκτά μεγαλύτερο έλεγχο στους ήχους, που παράγει, επαναλαμβάνοντας ορισμένους από αυτούς ως προάγγελοι για την κατάκτηση του λόγου.

Πρώιμος λόγος: κατά το δωδέκατο μήνα περίπου το παιδί αρθρώνει τις πρώτες του λέξεις. Είναι μία λέξη την οποία χρησιμοποιεί για να προσδιορίσει ένα συγκεκριμένο πρόσωπο ή αντικείμενο.¹⁵⁶

Το άγγιγμα χρησιμοποιείται από τα παιδιά για να κάνουν φανερά τα αισθήματά τους ή τις απόψεις τους. Ένα φιλί στο μάγουλο της μητέρας φανερώνει τη στοργή και την αγάπη, που νοιώθει το παιδί για το γονέα. Αντιθέτως, ένα σπρώξιμο ενός ατόμου μακριά του υποδηλώνει θυμό και διάθεση επίθεσης προς το συγκεκριμένο άτομο. Ωστόσο, μερικές φορές κάποια μη λεκτικά μηνύματα, που μεταφέρει το άγγιγμα, είναι διαφορετικά. Όταν το παιδί αγκαλιάζει σφιχτά τη μητέρα ή τον πατέρα, υπάρχουν δύο εκδοχές: το παιδί είναι ευχαριστημένο και νοιώθει ασφάλεια ή είναι φοβισμένο και νοιώθει ανασφάλεια. Όποια ερμηνεία και αν έχει το άγγιγμα, αποτελεί βασικό στοιχείο της γλώσσας του σώματος των παιδιών και χρησιμοποιείται με μεγάλη συχνότητα ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της ζωής του.

Οι σωματικές αποστάσεις, που τηρούν τα παιδιά στις διαπροσωπικές τους σχέσεις είναι ίδιες με αυτές των ενηλίκων. Διαχωρίζονται σε τέσσερις ζώνες: την οικεία ζώνη (απόσταση, που φθάνει τα πενήντα εκατοστά), την προσωπική ζώνη (από εξήντα εκατοστά έως ένα μέτρο και είκοσι εκατοστά), την κοινωνική ζώνη (από ένα μέτρο και είκοσι εκατοστά έως τρία μέτρα) και τη δημόσια ζώνη (τρία μέτρα και άνω).¹⁵⁷ Ο τρόπος, που χρησιμοποιεί το παιδί τη σωματική απόσταση, καθρεφτίζει τη διάθεση και τα συναισθήματά του μία δεδομένη στιγμή. Ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν, οριοθετεί τη ζώνη στην οποία θα επιτρέψει σε ένα άτομο να εισχωρήσει. Οι συνθήκες αυτές προσδιορίζονται από την οικειότητα, τη συναισθηματική κατάσταση και τις προθέσεις, που έχει το παιδί απέναντι σε κάποιο άτομο.

¹⁵⁶Quilliam, 2000, σ. 101-102.

¹⁵⁷Μαρτέν, 2006, σ. 35-36.

Οι κινήσεις και η στάση του σώματος των παιδιών φανερώνουν τον τρόπο οργάνωσης της σκέψης τους και το περιεχόμενό της. Ένα παιδί απλώνει το χέρι του με την παλάμη προς τα πάνω, όταν θέλει να επικοινωνήσει με ένα άτομο, που βρίσκεται στον ίδιο χώρο. Όταν είναι δυσαρεστημένο και θέλει να το κάνει φανερό στους γύρω του σφίγγει τη γροθιά του, ενώ οι έντονες και αλλεπάλληλες κινήσεις του αντιπροσωπεύουν τη νευρικότητα.

Πολλά στοιχεία της γλώσσας του σώματος μαρτυρούν ότι ένα παιδί δε συμπεριφέρεται σωστά ή λέει ψέματα. Ωστόσο, και το ίδιο το σώμα του παιδιού βρίσκεται σε σύγχυση, προσπαθώντας να αποκρύψει τα σημάδια εκείνα, που μαρτυρούν τη λανθασμένη συμπεριφορά του ή ένα ψέμα. Βρίσκεται σε εγρήγορση και αμηχανία, η οποία υπαγορεύεται από το αίσθημα ανασφάλειας, που το κυριεύει. Το παιδί προβαίνει στην κάλυψη του στόματός του με το ένα ή και τα δύο χέρια όταν λέει κάποιο ψέμα. Επίσης, χαμηλώνει το βλέμμα του και μπερδεύει τα λόγια του. Πολλές φορές, όταν ο γονέας από το παιδί να του αιτιολογήσει τη λανθασμένη συμπεριφορά του, αυτό χαμογελάει πονηρά και δε δίνει μία σαφή και αιτιολογημένη απάντηση. Είναι μία προσπάθεια συγκάλυψης της λάθος συμπεριφοράς του, ώστε να μην γίνει αντιληπτό από τους ενήλικες.

Η γλώσσα του σώματος των ενηλίκων αποτελεί το πρότυπο συμπεριφοράς των παιδιών. Το παιδί αποθηκεύει στον εγκέφαλο του ορισμένα στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας, τα οποία μιμείται από τους ενηλίκους και τα χρησιμοποιεί στην πορεία της μετέπειτα ζωής του. Οι ενήλικες απαιτείται να λαμβάνουν υπόψη και να αποκωδικοποιούν με το σωστό τρόπο τη γλώσσα του σώματος των παιδιών, ώστε να κατανοούν τις ανάγκες, τις επιθυμίες και τα συναισθήματά τους. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού να νοιώθει ότι το περιβάλλον του ανταποκρίνεται θετικά στα μηνύματα, που εκπέμπει από τις πρώτες ημέρες της ζωής του, ώστε μεγαλώνοντας να γίνει κοινωνικό και εξωστρεφές.

5.3. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΩΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΓΕΓΟΝΟΣ

Η επικοινωνία, δηλαδή η μετάδοση μηνυμάτων από έναν πομπό σε έναν ή περισσότερους δέκτες, περιλαμβάνει τρία στάδια: «την παραγωγή, που αναφέρεται στη λειτουργία του πομπού, την πρόσληψη, που αναφέρεται στη λειτουργία του δέκτη, και τη μετάδοση των πληροφοριών από τον πομπό στο δέκτη».¹⁵⁸ Ωστόσο, η επικοινωνία είναι μία διαδικασία, η οποία δεν επικεντρώνεται μόνο στην ανταλλαγή μηνυμάτων, διότι «η πρόσληψη του λόγου (ακρόαση/ ανάγνωση) είναι εξίσου σύνθετη, ουσιώδης, λεπτή και, προ παντός, δημιουργική εργασία όσο και η παραγωγή του λόγου».¹⁵⁹ Βέβαια, η διδασκαλία περιλαμβάνει και τα δύο είδη επικοινωνίας: τη λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία.

Η επικοινωνία αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της νοητικής ανάπτυξης του παιδιού. Συντελεί στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και στην καλή προσαρμογή τους στο περιβάλλον. Η ικανότητα να εξωτερικεύουν σκέψεις και συναισθήματα επιτρέπει στα παιδιά να αναπτύσσουν νέες κοινωνικές στρατηγικές. Ειδικότερα, ένα ασφαλές και δημιουργικό μαθησιακό περιβάλλον ξεκινάει μέσα από θετική και αποτελεσματική επικοινωνία.

Η σημασία της επικοινωνίας στο σχολείο αποτελούσε ανέκαθεν ένα σημαντικό παράγοντα της ποιότητας της σχολικής ζωής. Οι δεξιότητες επικοινωνίας είναι ικανότητες και στάσεις απαραίτητες για μία αποτελεσματική παιδαγωγική σχέση. Είναι θεμελιώδεις για να επιτύχει ένας εκπαιδευτικός την επαφή τόσο με τον μαθητή ως άτομο όσο και με την ομάδα της τάξης. Οι σχέσεις επικοινωνίας οδηγούν σε υγιέστερες σχέσεις μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικών, εκπαιδευτικών και γονέων, αλλά και των εκπαιδευτικών μεταξύ τους.

Η παιδαγωγική επικοινωνία διαφοροποιείται από τα άλλα είδη επικοινωνίας ως προς το είδος των στόχων στους οποίους αποβλέπει, την οργάνωση των στόχων αυτών και την οργάνωση της προσπάθειας για την επίτευξή τους. Η αξία της έγκειται στη λειτουργική της χρησιμότητα στο πλαίσιο της μαθησιακής διαδικασίας και συγκεκριμένα στο βαθμό που οδηγεί το μαθητή πιο κοντά στο να κατακτήσει το διδακτικό στόχο.¹⁶⁰

Η διδασκαλία διακρίνεται σε φυσική, δηλαδή αυτή που συντελείται φυσικά και αβίαστα στην ανθρώπινη κοινωνία, και σε σχολική, η οποία διεξάγεται στο σχολείο με συνειδητό σκοπό και συστηματοποιημένο τρόπο. Η σχολική διδασκαλία αποβλέπει στην επίτευξη ενός προκαθορισμένου σκοπού, συντελείται σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και

¹⁵⁸ Πόρποδας, 1992, σ. 40.

¹⁵⁹ Μπαμπινιώτης, 1991, σ. 306.

¹⁶⁰ Γκότοβος, 2002, σ. 64.

υλοποιείται από θεσμοθετημένα πρόσωπα, τους εκπαιδευτικούς.¹⁶¹ Ο σκοπός, βέβαια, της διδασκαλίας δεν περιορίζεται στη μετάδοση γνώσεων, αλλά επιδιώκει την ανάπτυξη των ψυχικών και διανοητικών ικανοτήτων του παιδιού και τη δημιουργία μίας ολοκληρωμένης προσωπικότητας, ενός ατόμου έτοιμου για τη ζωή. Η αγωγή και συνεπώς η διδασκαλία αποβλέπει στην καλλιέργεια του κριτικού πνεύματος, της αντικειμενικής κρίσης και της ελεύθερης έκφρασης.

Η διδασκαλία είναι ένα ανθρωπολογικό και κοινωνικό φαινόμενο¹⁶², αλλά ταυτόχρονα και ένα επικοινωνιακό γεγονός, κατά το οποίο εκπαιδευτικοί και μαθητές επιχειρούν να οργανώσουν και να διεξάγουν διαδικασίες, που αποβλέπουν στην απόκτηση, την τροποποίηση και την αποδόμηση αντιλήψεων, στάσεων και πρακτικών μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα. Στο σχολείο, οι διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο περιβάλλον της σχολικής αίθουσας, δημιουργούν τις πλέον ιδανικές προϋποθέσεις για επικοινωνία, διότι ο εκπαιδευτικός και οι μαθητές αλληλεπιδρούν και είναι εφικτό να τροποποιήσουν τη συμπεριφορά τους.

«Το αναπόφευκτο της «μάθησης» για το μαθητή σχετίζεται στενά με το αναπόφευκτο της επικοινωνίας στο σχολείο, από τη στιγμή που θα περάσει την αυλόπορτα. Κάθε λόγος και κάθε ενέργεια που έχει «σημασία», είναι μήνυμα για τον «απέναντι». Ο χώρος του σχολείου είναι νοηματοδοτημένος, δεν υπάρχει συμπεριφορά μαθητή ή δασκάλου που να είναι «ουδέτερη», δηλαδή νοηματικά άσχετη...»¹⁶³

5.3.1. Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Η γλώσσα του σώματος ή μη λεκτική επικοινωνία είναι σημαντική στην καθημερινή μας ζωή, καθώς βοηθά στην αποκωδικοποίηση συναισθημάτων, στάσεων και απόψεων τόσο στο οικογενειακό περιβάλλον ή στο χώρο εργασίας – ιδιαίτερα σε επαγγέλματα που έχουν να κάνουν με συνεντεύξεις, πωλήσεις, διαφημίσεις, πολιτική και εκπαίδευση - όσο και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Ο κλάδος της ψυχολογίας και ιδιαίτερα η συμβουλευτική διαδικασία λαμβάνει πολύ σοβαρά υπόψη τα μη λεκτικά μηνύματα, καθώς στηρίζεται στην ανταλλαγή και την έκφραση των συναισθημάτων και των πεποιθήσεων μεταξύ θεραπευτή και θεραπευόμενου.

¹⁶¹ Μπερέρης-Τρούκη, 2009, σ. 28.

¹⁶² Κοσσυβάκη, 2003, σ. 29.

¹⁶³ Γκότοβος, 2002, σ. 74.

Η επικοινωνία, λεκτική ή μη, στη σχολική ζωή μεταξύ εκπαιδευτικού και παιδιού αποτελεί την προϋπόθεση για την επίτευξη της σύνθετης διαδικασίας της αγωγής. Ιδιαίτερα σημαντική θέση κατέχουν τα μη λεκτικά μηνύματα στη σχολική αίθουσα. Καθορίζουν τις σχέσεις εκπαιδευτικού-μαθητή και μαθητών μεταξύ τους, το κλίμα (θετικό ή αρνητικό) που διαμορφώνεται μέσα στην τάξη, την πρόοδο της μάθησης και γενικότερα την προσωπικότητα των συμβαλλομένων στη μαθησιακή διαδικασία. Ανάλογα με το ψυχοσυναισθηματικό κλίμα που επικρατεί στη σχολική τάξη, οι μαθητές αντιλαμβάνονται και βιώνουν τις ψυχοκοινωνιολογικές σχέσεις, που αναπτύσσονται μέσα σε αυτήν. Ειδικότερα, το κλίμα της τάξης αντανακλά το είδος, τη δυναμική και την ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στα άτομα της ομάδας της τάξης, κυρίως στο πλαίσιο της διδασκαλίας. Ένα θετικό ψυχολογικό κλίμα είναι πολύ βασικό γιατί ενθαρρύνει τη διαπροσωπική επικοινωνία, καλλιεργεί την εμπιστοσύνη στους μαθητές, επηρεάζει αποφασιστικά τη μάθηση και τη συμπεριφορά και ενισχύει την αυτοεκτίμηση.

Η μη λεκτική επικοινωνία είναι η διαδικασία μέσω της οποίας ένα άτομο επηρεάζει τη συμπεριφορά, τη νοητική κατάσταση ή τα συναισθήματα κάποιου άλλου, χρησιμοποιώντας ένα ή περισσότερα μη λεκτικά κανάλια.¹⁶⁴ Εφόσον η διδασκαλία και η μάθηση θεωρούνται διαδικασίες επικοινωνίας¹⁶⁵, η μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας μέσα στη σχολική αίθουσα διδασκαλίας εντάσσεται στην ευρύτερη περιοχή έρευνας της επικοινωνίας και αναφέρεται στις σχέσεις αλληλεπίδρασης, που αναπτύσσονται μεταξύ των μαθητών σε μία σχολική τάξη.

Στην αίθουσα διδασκαλίας ο εκπαιδευτικός επικοινωνεί με τους μαθητές του λεκτικά, με το λόγο και μη λεκτικά, με τις κινήσεις του σώματός του. Πιο συγκεκριμένα, η “γλώσσα του σώματος” αναφέρεται στην έκφραση του προσώπου, τη στάση του σώματος, τον τόνο της φωνής, τις χειρονομίες, το χωρικό προσανατολισμό, τη στάση της κεφαλής, την ενδυμασία, τη φυσική εμφάνιση. Ο εκπαιδευτικός και οι μαθητές διαμορφώνουν μία σχέση ομαδική, με κατανομημένους ρόλους, αλλά και επιπτώσεις στη διδασκαλία, τη μάθηση και την επικοινωνία. Η μη λεκτική επικοινωνία εκπαιδευτικού και μαθητή επιδρά καθοριστικά στη διαμόρφωση της διδασκαλίας και προσδιορίζει τη λεκτική επικοινωνία.

Η εντύπωση, που προκαλεί ο εκπαιδευτικός στους μαθητές, σχετίζεται όχι μόνο με το αντικείμενο διδασκαλίας, αλλά και με την ίδια του τη συμπεριφορά. Η μη λεκτική συμπεριφορά του εκπαιδευτικού διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο. Ο δάσκαλος είναι το σημείο αναφοράς, ο ρυθμιστής και ο ελεγκτής της επικοινωνίας, που λαμβάνει χώρα μέσα

¹⁶⁴ Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1998, σ. 79.

¹⁶⁵ Winkel, 1986, σ. 79.

στη σχολική τάξη. Βασική επιδίωξή του θα πρέπει να είναι η αύξηση του ενδιαφέροντος για το μάθημα και της επιθυμίας για μάθηση. Το πρόσωπό του αποτελεί το πεδίο ακούσιας έκφρασης των συναισθημάτων για τους μαθητές. Οι κινήσεις των χεριών και της κεφαλής του δίνουν την παρότρυνση στον μαθητή για κινητοποίηση και προσδιορίζουν τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στον ίδιο και στους μαθητές του.

Μέσα στη σχολική αίθουσα, οι εκφράσεις του προσώπου και οι κινήσεις της κεφαλής είναι «αγγελιοφόροι» πολλών εξωγλωσσικών μηνυμάτων. Κάθε αλλαγή που υφίστανται οι εκφράσεις αυτές, οδηγούν σε παράλληλη αλλαγή και της συμπεριφοράς των επικοινωνούντων. Για παράδειγμα, ένας χαρούμενος εκπαιδευτικός συμβάλλει θετικά στη δημιουργία ενός ευχάριστου κλίματος, το οποίο συμβάλλει με τη σειρά του θετικά στη διαδικασία της μάθησης. Αντιθέτως, ένας κακόκεφος ή θυμωμένος εκπαιδευτικός αντανακλά τη διάθεσή του σε όλη την τάξη, έχοντας ως αποτέλεσμα η επικοινωνία να δυσχεραίνεται ή να είναι υποτονική. Όλες αυτές οι αλλαγές στην έκφραση των επικοινωνούντων έχουν θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο στην ενίσχυση της επικοινωνίας. Δεν υφίσταται, λοιπόν, μία λεκτική επικοινωνία στο σχολείο χωρίς μη λεκτικά στοιχεία.¹⁶⁶

Περαιτέρω, οι κινήσεις των χεριών του εκπαιδευτικού αποτελούν χαρακτηριστικό μέσο επικοινωνίας με τους μαθητές του. Μία και μόνο χειρονομία του εκπαιδευτικού φανερώνει την εντολή που θέλει να δώσει στο μαθητή του. Με τις κατάλληλες κινήσεις των χεριών του, ο εκπαιδευτικός είναι σε θέση να δημιουργήσει την εντύπωση στους ακροατές του ότι ξέρει τι θέλει να πει ή να απαντήσει.¹⁶⁷

Για κάθε εκπαιδευτικό είναι πολύ χρήσιμο, αλλά ταυτόχρονα και αναγκαίο να μπορεί να συλλάβει τα μη λεκτικά μηνύματα, που «στέλνουν» οι μαθητές του και να μπορεί να τα ερμηνεύσει με το σωστό τρόπο, γιατί βοηθούν στη λήψη ορθών αποφάσεων, στη χρησιμοποίηση της κατάλληλης παιδαγωγικής μεθόδου, στην κατανόηση μίας συμπεριφοράς του μαθητή από τον εκπαιδευτικό και γενικότερα στην καλύτερη δυνατή επικοινωνία δασκάλου και μαθητή.

Η μη λεκτική συμπεριφορά του μαθητή είναι ένα δείγμα εσωτερίκευσης του ρόλου του. Το πρόσωπό του και οι εκφράσεις του είναι ένας δείκτης, που μαρτυρά το βαθμό αποδοχής διαφόρων καταστάσεων και συμπεριφορών. Οι κινήσεις των χεριών του λειτουργούν ως νοηματική υποστήριξη των λεγόμενων του. Το παιδί λαμβάνει υπόψη του τη μη λεκτική συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και αναλόγως αντιδρά στα διάφορα ερεθίσματα, που δέχεται.

¹⁶⁶ Αθανασίου, 1998, σ. 120.

¹⁶⁷ Ο. π., 1998, σ. 121.

Η επίγνωση του ρόλου της μη λεκτικής συμπεριφοράς στην αλληλεπίδραση με τους μαθητές (γλώσσα του σώματος/χωροχρόνος) συνεισφέρει στη διαμόρφωση θετικού κλίματος στην τάξη και στη βελτίωση της επίδοσης των μαθητών. Έτσι, η ελαχιστοποίηση των εμποδίων επικοινωνίας, τα οποία οφείλονται πολύ συχνά στην άγνοια του ρόλου της μη λεκτικής επικοινωνίας, συνεισφέρει στη διαμόρφωση ενός κλίματος αποδοχής των μηνυμάτων και από τις δύο πλευρές. Ασφαλώς, η μη λεκτική επικοινωνία συνιστά έναν πολύπλοκο μηχανισμό, ο οποίος επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες και χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Παράλληλα, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ μη λεκτικής επικοινωνίας παιδιών και ενηλίκων, οι οποίες, επιπλέον, αλληλεπιδρούν με τις ειδικές ανάγκες επικοινωνίας στο εκπαιδευτικό πλαίσιο.

5.3.2. Η ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

Υπάρχουν κάποια στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας, τα οποία ο εκπαιδευτικός χρησιμοποιεί καθημερινά μέσα στη σχολική αίθουσα και τα οποία ασκούν θετική ή αρνητική επίδραση στη σχέση του με τους μαθητές. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την επιτυχία της σύνθετης διαδικασίας της μάθησης, θα πρέπει κάθε εκπαιδευτικός να χρησιμοποιεί, αλλά και να αποκωδικοποιεί με σωστό τρόπο τα παρακάτω εργαλεία της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Ο τόνος της φωνής του εκπαιδευτικού εκπέμπει στους μαθητές τα ανάλογα μηνύματα. Ο υψηλός τόνος της φωνής και η κατάλληλη φωνητική απόχρωση υποδηλώνουν την προσπάθεια του εκπαιδευτικού να ακουστεί καλύτερα ή την πρόθεσή του να δείξει την οργή του για μία δυσάρεστη κατάσταση. Ο υψηλός τόνος της φωνής είναι μία πολύ συνηθισμένη τακτική εκ μέρους των εκπαιδευτικών, προκειμένου να εξασφαλίσουν την απαιτούμενη ησυχία για την διεκπεραίωση της διδασκαλίας. Από την άλλη, εάν η φωνή του εκπαιδευτικού παρουσιάζει κάποια αρνητική ιδιαιτερότητα, οι μαθητές τον σχολιάζουν αρνητικά και δυσχεραίνεται η κατανόηση του μαθήματος και η προαγωγή της μαθησιακής διαδικασίας.¹⁶⁸

Ο εκπαιδευτικός χρησιμοποιεί με μεγάλη συχνότητα τις χειρονομίες μέσα στη σχολική αίθουσα ως μέσο επικοινωνίας με τους μαθητές του. Με μία και μόνο χειρονομία ο εκπαιδευτικός μπορεί να ζητήσει από τους μαθητές του να κάνουν ησυχία, να βγουν εκτός της τάξης, να επισημάνει κάτι στον πίνακα ή να δώσει το λόγο σε έναν από τους μαθητές του.

¹⁶⁸ Ζερβός, 2008, σ. 45.

Επίσης, ο τρόπος που κινείται ένας εκπαιδευτικός μέσα στη σχολική αίθουσα, καθώς και ο τρόπος που κάθεται στην έδρα ή σε κάποιο θρανίο είναι φορείς ποικίλων μη λεκτικών μηνυμάτων. Η αδιάλειπτη κίνηση μέσα στην τάξη παρακολουθώντας τους μαθητές του πληροφορεί τους τελευταίους ότι δε δέχεται μεταξύ τους να συζητούν ή να αντιγράφουν. Αντίθετα, αν κατά τη διάρκεια μίας εξέτασης κάθεται στην έδρα και ασχολείται με κάτι (διόρθωση γραπτών, διάβασμα κ.τ.λ), στέλνει το μήνυμα ότι δεν τον ενδιαφέρει αν οι μαθητές του αντιγράφουν και αυτό που θέλει είναι μόνο η ησυχία.¹⁶⁹

Το άγγιγμα είναι μία σημαντική πηγή μη λεκτικών μηνυμάτων για τους μαθητές. Με το άγγιγμα μεταφέρονται τα συναισθήματα που διακατέχουν το δάσκαλο για το μαθητή του. Ένα φιλικό χτύπημα στην πλάτη, για παράδειγμα, μετά την απάντηση του μαθητή σε μία ερώτηση του εκπαιδευτικού είναι ένα εξωλεκτικό στοιχείο, το οποίο επηρεάζει αντιστοίχως τη συμπεριφορά του μαθητή. Ιδιαίτερα οι μαθητές των μικρών τάξεων επιδιώκουν το άγγιγμα από το δάσκαλο, καθώς έχουν άμεση ανάγκη την επαφή με αυτόν.¹⁷⁰

Τέλος, η οπτική συμπεριφορά του εκπαιδευτικού αντιπροσωπεύει τα θετικά ή αρνητικά μη λεκτικά μηνύματα, που θέλει να μεταδώσει στους μαθητές του. Οι εκπαιδευτικοί επιδιώκουν την οπτική επαφή με τους μαθητές τους, ώστε αυτοί να προσηλώνονται στο μάθημα και να μην αποσπώνται την ώρα της μαθησιακής διαδικασίας. Με την οπτική επαφή ο εκπαιδευτικός μπορεί να διαπιστώσει ποιος μαθητής έχει διαβάσει, ποιος γνωρίζει την απάντηση σε μία ερώτηση που θα θέσει ή ποιος λέει ψέματα σε κάποιο ζήτημα.

Από την άλλη μεριά, οι μαθητές εκπέμπουν τα μη λεκτικά μηνύματα άλλοτε συνειδητά και άλλοτε ασυνείδητα. Σύμφωνα με ερευνητικά ευρήματα από εφαρμοσμένες μικροδιδασκαλίες, ο βαθμός κατανόησης των στοιχείων της μη λεκτικής επικοινωνίας από τους μαθητές ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία (όσο μεγαλύτερος είναι ο μαθητής τόσο πιο εύκολα αποκωδικοποιεί τα μη λεκτικά μηνύματα), το φύλο (τα κορίτσια κατανοούν πιο αποτελεσματικά τα στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας) και τη θέση του μαθητή στην τάξη (οι μαθητές που κάθονται στα μπροστινά θρανία δείχνουν καλύτερη απόδοση).¹⁷¹

Τα πιο συνήθη θετικά μη λεκτικά στοιχεία επικοινωνίας, τα οποία συναντώνται στην σχολική αίθουσα από μέρους των μαθητών είναι η ελαφρά κίνηση της κεφαλής τους με καταφατικό τρόπο, η οποία υποδηλώνει τη συμφωνία τους με τα λεγόμενα του εκπαιδευτικού και η όρθια στάση του σώματός τους με ταυτόχρονη προσήλωση του βλέμματός τους στον εκπαιδευτικό, η οποία φανερώνει την προσοχή τους στη μαθησιακή διαδικασία. Αντιθέτως,

¹⁶⁹ Αθανασίου, 1998, σ. 121.

¹⁷⁰ Ο. π., 1998, σ. 127-128.

¹⁷¹ Ζερβός, 2008, σ. 42.

τα αρνητικά μη λεκτικά στοιχεία επικοινωνίας, τα οποία υποδηλώνουν την αδιαφορία των μαθητών είναι η διακοπή της οπτικής επαφής, η στροφή του κεφαλιού προς το παράθυρο, η συζήτηση με το συμμαθητή, το ελαφρό γύρισμα της πλάτης προς το δάσκαλο και η ενασχόληση με κάτι άσχετο με το μάθημα.¹⁷²

¹⁷² Ζερβός, 2008, σ. 43.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κάθε κοινωνία είναι ένα σύμπλεγμα ανθρώπινων σχέσεων. Η επικοινωνία είναι ο συνδετικός κρίκος, με τη βοήθεια του οποίου τα μέλη μίας κοινωνίας έρχονται κοντά και συνδέονται μεταξύ τους. Για το λόγο αυτό, η επικοινωνία είναι μία από τις σημαντικότερες πλευρές της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Χωρίς την επικοινωνία δε θα ήταν εφικτή η ύπαρξη κοινωνικών συνόλων. Είναι τόσο θεμελιακή για την ανθρώπινη ζωή, που συνεχίζεται και υπάρχει, ακόμα και όταν δεν την αντιλαμβανόμαστε συνειδητά. Δύο άνθρωποι, που βρίσκονται στον ίδιο χώρο, επικοινωνούν μεταξύ τους αναπόφευκτα. Ακόμη και όταν δεν επικοινωνούν λεκτικά, δεν παύουν να στέλνουν μηνύματα ο ένας στον άλλον με τις κινήσεις του σώματος, τις εκφράσεις του προσώπου, την απόσταση που κρατά ο ένας από τον άλλον ή τη βλεμματική επαφή.

Η ικανότητα του ανθρώπου να επικοινωνεί με τους συναθρώπους του είναι αναμφισβήτητη σημαντική. Τον καταξιώνει ως άτομο, αλλά και ως μέλος ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Μέσω της επικοινωνίας αναπτύσσονται διαπροσωπικές σχέσεις σε ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Παράλληλα, όμως, επιτρέπουμε και στους άλλους να μας γνωρίσουν και ανάλογα να προσαρμόσουν κι αυτοί τη συμπεριφορά τους απέναντί μας. Η διαδικασία της επικοινωνίας είναι απόλυτα συνυφασμένη με την ανθρώπινη ύπαρξη. Κατά συνέπεια, η μελέτη της ανθρώπινης επικοινωνίας είναι απαραίτητη προκειμένου να κατανοήσουμε το πώς και το γιατί επικοινωνούμε με τους υπολοίπους.

Η επικοινωνία διαχωρίζεται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τη λεκτική επικοινωνία και τη μη λεκτική επικοινωνία. Και τα δύο είδη της επικοινωνίας παίζουν καθοριστικό ρόλο στην υλοποίηση της επικοινωνιακής διαδικασίας. Από τη μία πλευρά, η λεκτική επικοινωνία μεταδίδει απόψεις, γεγονότα και πληροφορίες. Από την άλλη, η μη λεκτική επικοινωνία είναι η συναισθηματική έκφραση της επικοινωνίας, που ρυθμίζει τις κοινωνικές επαφές, ολοκληρώνοντας τη λεκτική επικοινωνία.

Στην καθημερινή επικοινωνία τα άτομα χρησιμοποιούν τη λεκτική επικοινωνία ανάλογα με τις ανάγκες της επικοινωνίας που επιδιώκουν να εξυπηρετήσουν. Η λεκτική επικοινωνία βασίζεται στο λόγο, προφορικό ή γραπτό, προκειμένου να λειτουργήσει. Είναι βασική για την επικοινωνία των ατόμων, ωστόσο η επικοινωνιακή διαδικασία δε στηρίζεται μόνο στο λόγο για τη μεταφορά μηνυμάτων. Συνοδεύεται από μη λεκτικά στοιχεία, όπως οι κινήσεις του σώματος, οι εκφράσεις του προσώπου, το άγγιγμα, τα οποία είναι απαραίτητα συμπληρώματά της.

Η μη λεκτική επικοινωνία είναι η επικοινωνία, η οποία διεκπεραιώνεται με τους εξής τρόπους: τις σωματικές κινήσεις, την παραγλώσσα, το άγγιγμα, το ντύσιμο, τα στολίδια και τα αρώματα, τη θέση στην οποία κάθεται κανείς και τη χρήση του χρόνου και τις συνθήκες επικοινωνίας. Η γλώσσα του σώματος μπορεί να στείλει σημαντικά μηνύματα στον δέκτη μίας συζήτησης, τα οποία όταν αξιολογούνται σωστά, συντελούν στην προσαρμογή της συμπεριφοράς του τελευταίου και στην επίτευξη καλύτερης συνεννόησης μεταξύ πομπού και δέκτη.

Η μη λεκτική επικοινωνία ως μορφή επικοινωνίας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της λεκτικής επικοινωνίας, καθώς δε νοείται λεκτική επικοινωνία χωρίς μη λεκτικά μηνύματα, τα οποία τη συμπληρώνουν με τον πιο αντιπροσωπευτικό τρόπο. Μάλιστα, ορισμένες φορές η μη λεκτική επικοινωνία μεταφέρει πιο σημαντικά μηνύματα από αυτά που μεταφέρονται με τη λεκτική επικοινωνία. Είναι χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των συναισθηματικών μηνυμάτων εκφέρεται με τη μη λεκτική επικοινωνία.

Η σπουδαιότητα της μη λεκτικής επικοινωνίας αποδεικνύεται, επίσης, από το γεγονός ότι δύο άτομα από διαφορετικά γλωσσικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα μπορούν να επικοινωνήσουν αποτελεσματικά μέσω της γλώσσας του σώματος. Για παράδειγμα, ένα βλέμμα αυστηρό, μελαγχολικό ή απειλητικό μπορεί να δημιουργήσει τις αντίστοιχες ψυχολογικές αντιδράσεις στο άτομο που απευθύνεται, έστω και αν ο πομπός και ο δέκτης ανήκουν σε διαφορετικά γλωσσικά περιβάλλοντα. Σε ολόκληρο τον κόσμο υπάρχουν συμβατικές κινήσεις του σώματος και εκφράσεις του προσώπου, οι οποίες διευκολύνουν τη συνδιαλλαγή των διαφόρων λαών. Είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της μη λεκτικής επικοινωνίας στο οποίο υστερεί η λεκτική επικοινωνία.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα βιβλιογραφική έρευνα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι με βάση τις πηγές που μελετήθηκαν, καταλήξαμε σε ασφαλή συμπεράσματα, επιτεύχθηκαν οι στόχοι, που είχαν τεθεί και επαληθεύτηκαν οι υποθέσεις της έρευνας. Διερευνήθηκε η θέση και η σπουδαιότητα της γλώσσας του σώματος στην ανθρώπινη επικοινωνία, προσδιορίστηκε η χρήση της από τα ενήλικα άτομα και εξετάστηκε η παιδική γλώσσα του σώματος. Περαιτέρω, επαληθεύτηκαν οι ακόλουθες υποθέσεις της έρευνας: η μη λεκτική επικοινωνία είναι εξίσου σπουδαία με τη λεκτική επικοινωνία, τα ενήλικα άτομα λαμβάνουν υπόψη τους τα μη λεκτικά μηνύματα που «εκπέμπει» ο συνομιλητής τους και αποκωδικοποιούν τη συμπεριφορά και την ομιλία ενός ατόμου κατά μεγάλο μερίδιο με βάση τη γλώσσα του σώματός του και τέλος τα παιδιά εκφράζουν τις σκέψεις και τις προθέσεις τους μέσα από τη γλώσσα του σώματος, αφού δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν με ευχέρεια το λόγο και να αποκρύψουν αυτά που φανερώνει το σώμα τους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με τη βοήθεια της επικοινωνίας ανταλλάσσουμε πληροφορίες, ιδέες, εντυπώσεις, απόψεις και συναισθήματα. Η επικοινωνία αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας και υφίσταται μόνο μέσα από την ανάδραση και την αντίληψη. Η ικανότητα να μιλάμε, να επικοινωνούμε και να πείθουμε είναι σημαντική και μεταβάλλεται ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες. Πρόκειται για μία συνεχή διαδικασία, η οποία λαμβάνει χώρα διαρκώς και αδιαλείπτως σε κάθε περίπτωση της ανθρώπινης καθημερινότητας και είναι συνυφασμένη με την ύπαρξη του ανθρώπου.

Το είδος της επικοινωνίας και η κοινωνική συμπεριφορά που επιλέγει το άτομο στις διάφορες εκδηλώσεις της ζωής του, χαρακτηρίζεται από ορισμένους κανόνες, ρόλους και κίνητρα. Η κάθε κοινωνική εκδήλωση έχει τη δική της κοινωνική δομή και ο κάθε ρόλος έχει ορισμένες υποχρεώσεις, που απαιτούν ένα συγκεκριμένο είδος κοινωνικής συμπεριφοράς. Η σωστή και αποτελεσματική επικοινωνία συμβάλει στην ορθή κοινωνική συμπεριφορά και στη συνδιαλλαγή με τον κοινωνικό περίγυρο.

Ο ρόλος της μη λεκτικής επικοινωνίας στις σχέσεις των ατόμων είναι καθοριστικός. Η ζωή του ανθρώπου αποτελείται από μη λεκτικά στοιχεία, τα οποία δίνουν τη δυνατότητα προσαρμογής στην κοινωνική ζωή. Προκειμένου να βελτιώσει κανείς την εικόνα του, αλλά και τον τρόπο που αντιμετωπίζει τους άλλους οφείλει να γνωρίζει και να μπορεί να αποκωδικοποιεί αυτά τα μη λεκτικά χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς των ατόμων γύρω του. Η γλώσσα του σώματος φανερώνει τα συναισθήματα, τις σκέψεις και τις προθέσεις του πομπού και του δέκτη, και βοηθά στην πραγμάτωση μίας αποτελεσματικής επικοινωνίας.

Ανακεφαλαιώνοντας την παρούσα επιστημονική μελέτη, η οποία διαπραγματεύθηκε τα είδη της επικοινωνίας και ειδικότερα το δεύτερο είδος, τη γλώσσα του σώματος, αντιλαμβάνεται κανείς τη σπουδαιότητα της τελευταίας και την πλουσιότητα των εκφάνσεών της. Καθημερινά όλοι μας γινόμαστε πομποί και δέκτες μη λεκτικών μηνυμάτων σε κάθε περίπτωση της ζωής μας. Γνωρίζοντας να τα αποκωδικοποιούμε και να τα αξιολογούμε σωστά, μπορούμε να κατανοήσουμε τα βαθύτερα συναισθήματα και τις βαθύτερες επιθυμίες του συνομιλητή μας και να προσαρμόσουμε τη συμπεριφορά μας με ανάλογο τρόπο. Συνεπώς, η μη λεκτική επικοινωνία είναι ο αρωγός για τη σωστή έκφραση της λεκτικής επικοινωνίας, καθώς μέσω αυτής καθρεφτίζονται με σαφή τρόπο τα συναισθήματα, οι σκέψεις, τα κίνητρα, η προσωπικότητα και ο χαρακτήρας των επικοινωνούντων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΩΝΩΝ

Εικόνα 1: Η χειρονομία δαχτυλίδι.	43
Εικόνα 2: Ο σηκωμένος αντίχειρας.	43
Εικόνα 3: Το σήμα V.	44
Εικόνα 4: Το αλφάβητο της νοηματικής γλώσσας.	46
Εικόνα 5: Συμβολικές κινήσεις.	53
Εικόνα 6: Συμβολικές χειρονομίες.	54
Εικόνα 7: Τα συναισθήματα των παιδιών.	81

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Α. (1998). *Γλώσσα – Γλωσσική Επικοινωνία και Διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Ιωάννινα: Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (2001). *Επισκόπηση της Ιστορίας της Γλωσσικής Σκέψης*. Αθήνα: Στιγμή.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ν. Κ. (2004). *Μη λεκτική επικοινωνία: Η σημασία της στη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- ΒΡΕΤΤΟΣ, Ι. Ε. (1994). *Μη Λεκτική Συμπεριφορά και Επικοινωνία στη σχολική τάξη: Άσκηση με μικροδιδασκαλία*. Θεσσαλονίκη: Art of Text.
- ΒΡΕΤΤΟΣ, Ι. Ε. (2003). *Μη Λεκτική Συμπεριφορά Εκπαιδευτικού-Μαθητή: Άσκηση με μικροδιδασκαλία*. Αθήνα: Ατραπός.
- ΓΚΙΚΑΣ, Σ. (1993). *Λεξικό όρων: Επιστημονικών, Διεπιστημονικών, Φιλοσοφικών*. Αθήνα: Σαββάλας.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Ε. Α. (2002). *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση: Επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Δ. (1964). *Μέγα Λεξικό Ελληνικής Γλώσσας* (Τόμ. Δ). Αθήνα: Ελληνική Παιδεία.
- ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΠ. (1998). *Θέματα Παιδαγωγικής Ψυχολογίας: Η Λεκτική Επικοινωνία στη Σχολική Τάξη* (Τόμ. Α). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΖΕΡΒΟΣ, Θ. Γ. (2008). *Η Ψυχολογία της Γλώσσας: Ψυχολογική προσέγγιση της χρήσης και της εξέλιξης της γλώσσας*. Αθήνα: Έλλην.
- ΚΑΖΑΖΗ, Μ. (2002). *Ανθρώπινες σχέσεις & Επικοινωνία* (2^η έκδ.). Αθήνα: Έλλην.
- ΚΑΤΗ, Δ. (2012). *Ο γνωσιακός ρόλος της γλώσσας. Η συμβολή των επιστημών της γλώσσας και του νου*. Αθήνα: Νήσος.
- ΚΟΝΤΑΚΟΣ, Α. & ΠΟΛΕΜΙΚΟΣ, Ν. (2000). *Η μη λεκτική επικοινωνία στο Νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΚΟΣΣΥΒΑΚΗ, Φ. (2003). *Εναλλακτική διδακτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΚΡΙΑΡΑΣ, ΕΜΜ. (1995). *Νέο Ελληνικό Λεξικό της σύγχρονης Δημοτικής γλώσσας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- ΛΥΜΠΕΡΑΚΗΣ, Α. ΣΤ. (1997). *Εγκέφαλος και Ψυχολογία: Εισαγωγή στη Νευροψυχολογία* (2^η έκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, Γ. (1991). *Γλωσσολογία και Λογοτεχνία: Από την τεχνική στην τέχνη του λόγου*. Αθήνα: Εκδόσεις συγγραφέα.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, Γ. (1998). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- ΜΠΕΡΕΡΗΣ, Π. & ΤΡΟΥΚΗ, Ε. (2009). *Λόγος και επικοινωνία στην εκπαιδευτική πράξη: Ρητά και άρρητα μηνύματα κατά τη διαμόρφωση του επικοινωνιακού κλίματος στη σχολική τάξη*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, Ε. (1998). *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων: Η μη λεκτική επικοινωνία στις διαπροσωπικές σχέσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, ΧΡ. (1998). *Κινηματική γλώσσα και Καθολική γλωσσική θεωρία: Συγκριτική γενετική-μετασχηματιστική ερμηνεία κινηματικής γλώσσας και φθογογλώσσας και δόμηση ενός συστήματος κινηματικής γραφής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΠΗΤΑ, Ρ. (1998). *Ψυχολογία της Γλώσσας* (2^η έκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΠΟΡΠΟΔΑΣ, Κ. (1992). *Γνωστική Ψυχολογία: Θέματα ψυχολογίας της γλώσσας, Λύση προβλημάτων* (Τόμ. Β). Αθήνα: Έκδοση συγγραφέα.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ, Χ. Γ. (2004). *Σύγχρονο λεξικό όρων και θεμάτων γλωσσολογικών*. Αθήνα: Σαββάλας.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- ARGYLE, M. & TROWER, P. (1981). *Πρόσωπο με πρόσωπο: Τρόποι επικοινωνίας* (Μ. Σόλμαν, Μετάφρ.). Αθήνα: Ψυχογίος. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1980).
- ΒΥΓΚΟΤΣΚΙ, Λ. (1988). *Σκέψη και Γλώσσα* (Α. Ρόδη, Μετάφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1934).
- COHEN, D. (1996). *Η Γλώσσα των Ερωτικών Σχέσεων: Πώς να αποκρυπτογραφείτε και να χειρίζεστε τους εξωλεκτικούς ερωτικούς κώδικες των δύο φύλων* (Π. Περισσάκη, Μετάφρ.). Αθήνα: Έσοπτρον. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1992).
- GOFFMAN, E. (1996). *Συναντήσεις: Δύο μελέτες στην Κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης* (Δ. Μακρυγιάννη, Μετάφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1961).
- ΚΛΑΪΝ, Μ. (1979). *Η Ψυχανάλυση των παιδιών* (Μ. Λώμη, Μετάφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Πύλη. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1932).
- MARTEN, Ζ.-ΚΛ. (2006). *Επικοινωνήστε σωστά: Πώς να εκφράζεστε, πώς να πείθετε, πώς να χρησιμοποιείτε τη γλώσσα του σώματος* (Χ. Καλογιάννης, Μετάφρ.). Αθήνα: Lector E. Π. Ε. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 2002).
- PEASE, A. & PEASE, B. (2006). *Το απόλυτο βιβλίο για την γλώσσα του σώματος* (Θ. Μαστακούρης, Μετάφρ.). Αθήνα: Έσοπτρον. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 2004).
- QUILLIAM, S. (2000). *Η Γλώσσα του Παιδιού: Ένας ιδανικός οδηγός μη-λεκτικής επικοινωνίας για τη σωστή ανατροφή των παιδιών μας* (Κ. Λεοντιάδου, Μετάφρ.). Αθήνα: Έσοπτρον. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1994).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- ABERCROMBIE, K. (1968). Paralanguage. *British Journal of Disorders of Communication*, 3, 55-59.
- BIRDWHISTELL, R. L. (1952). *Introduction to Kinesics: An Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Louisville: University of Louisville.
- CAPPELLA, J. N. (1981). Mutual influence in expressive behavior: Adult- adult and infant-adult dyadic interaction. *Psychological Bulletin*, 89, 101-132.
- DARWIN, C. (1872). *The expression of the emotions in man and animals*. London: Murray.
- EFRON, D. (1941). *Gesture and Environment*. New York: King's Crown Press.
- EKMAN, P. & FRIESEN, W.V. (1969). The repertoire or nonverbal behavior: categories, origins, usage and coding. *Semiotica*, 1, 49-98.
- FELDMAN, S. R. & RIME, B. (1991). *Fundamentals of nonverbal behavior*. New York: Cambridge University Press, Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- HINDE, R. A. (1972). *Non-verbal communication*. London: Cambridge University Press.
- MEHRABIAN, A. (1971). *Silent Messages* (1st ed.). Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.
- PATTERSON, M. L. (1983). *Nonverbal Behavior: A Functional Perspective*. New York: Springer-Verlag.
- RUSSELL, J. & FERNANDEZ-DOLS, J. M. (1997). *The Psychology of Facial Expression*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- WINKEL, R. (1986). Die kritischkommunikative Didaktik. In: GUDIJONS, H., TESKE, R. & WINKEL, R. *Didaktische Theorien*. Hamburg, p. 79-93.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ. Ανακτήθηκε 29 Σεπτεμβρίου 2014, από: <http://www.didaktorika.gr/eadd/>

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Ανακτήθηκε 6 Μαΐου 2015, από:
http://www.google.de/imgres?imgurl=http%3A%2F%2Fkathimerini.com.cy%2Fassets%2Fmodules%2Fkat%2Farticles%2F201110%2F61909%2Fimages%2Fdet_noimatiki.jpg&imgrefurl=http%3A%2F%2Fkathimerini.com.cy%2Findex.php%3Fpageaction%3Dkat%26modid%3D1%26artid%3D61909&h=356&w=360&tbnid=Vlgq3u7_Sm7ZFM%3A&zoom=1&docid=tmEc8LhxDMYfJM&ei=oPBJVaakMYqdsGhqnYHwCQ&tbn=isch&iact=rc&uact=3&dur=297&page=2&start=12&ndsp=24&ved=0CGgQrQMwEQ